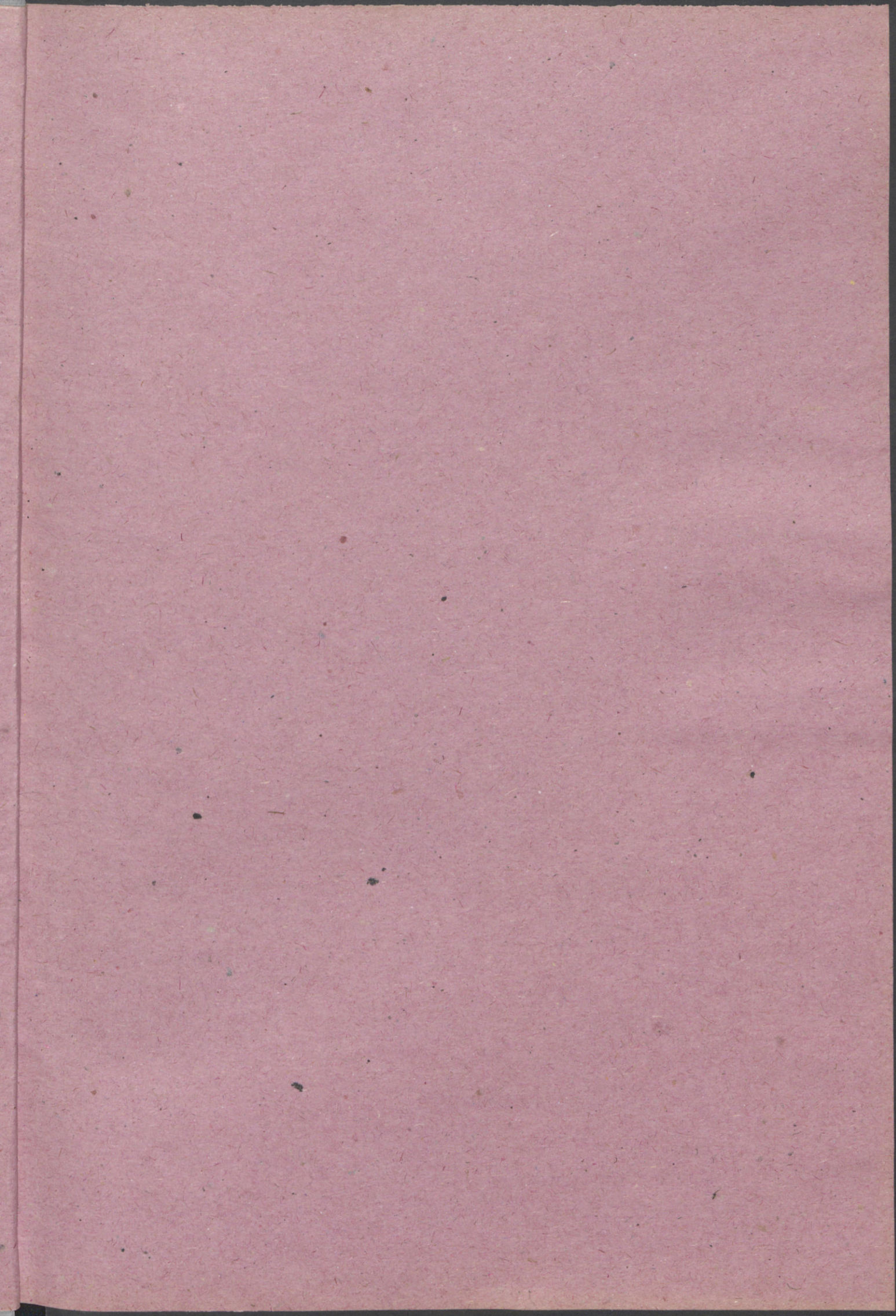
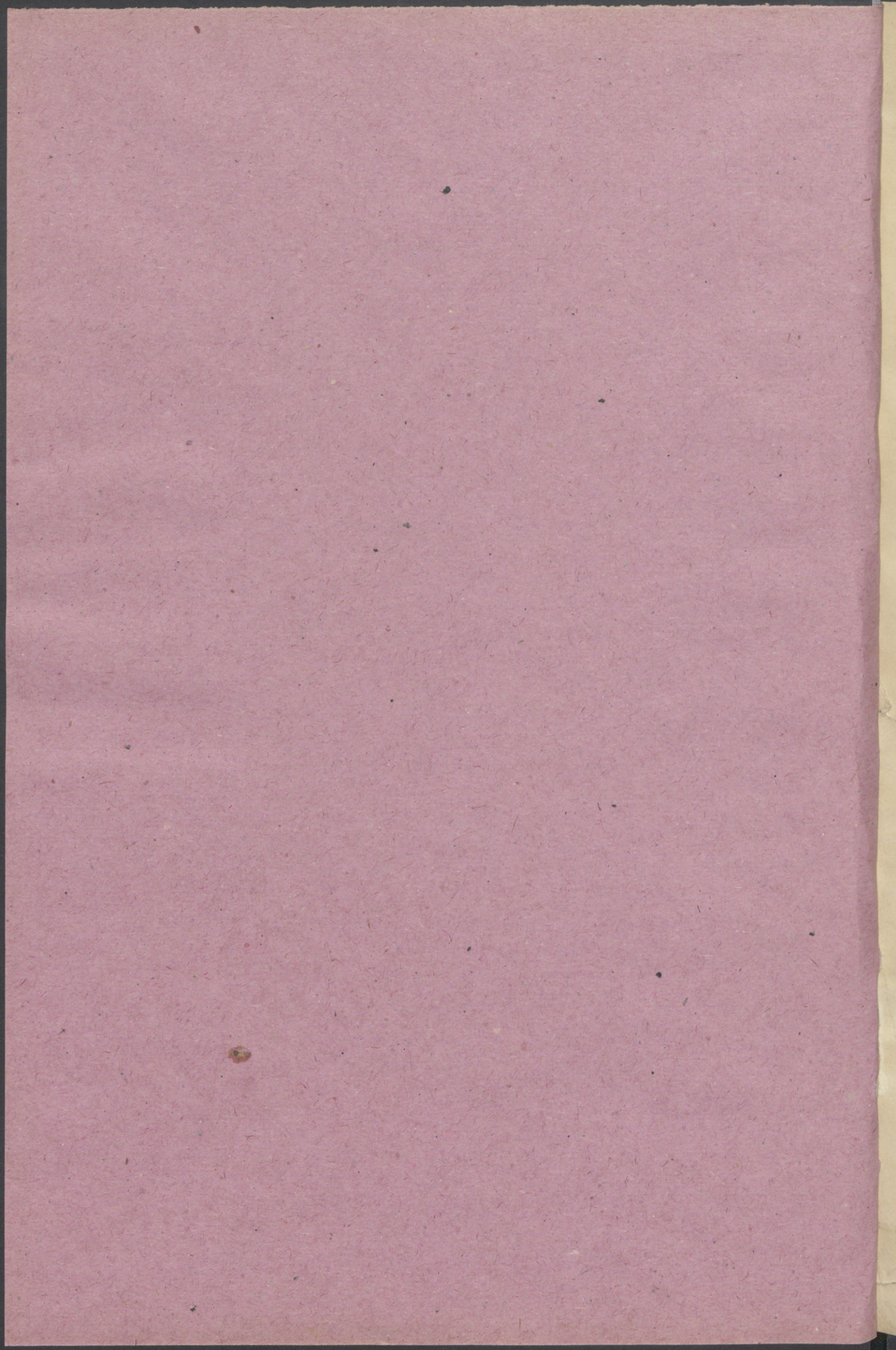

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

7232 9504

MÓZES HEGY (SERBAL) CSUCSA.

PALESZTINA

FÖLDRAJZA

IRTA

DR. CZIRBUSZ GÉZA

KEGYESRENDI TANÁR

II—10

BUDAPEST 1897

ORSZÁGGYÜLÉSI ÉRTESETŐ KÖ- ÉS KÖNYVNYOMDÁJA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

VÁRMEGYE-UTCZA 11—13. SZÁM.

994353

1. Világhelyzet.

zentföld! A kinyilatkoztatásnak, az emberiség erkölcsi ujjaszületésének s a keresztény művelődés kisarjadzásának áldott drága földje!

Csak 25.000 km. területü, tehát fele Erdélynek s alig egy millió él ma benne, de hajdan bőven termő vidékei s le nem tarolt hegyei négy millió embernek adtak bő táplálékot, virágzásra jutatták a zsidó királyságot s ahéberék mély értelmü civilizációját. Kicsiségének daczára világtörténelmi szerepre volt hivatva, s e hivatás geográfiai méltatásánál: *a)* földrajzi, *b)* anthropogeographiai helyzetét kell szemügyre vennünk, hogy a tudomány mai megvilágítása mellett megérthessük a zsidó nép és a Szentföld történelmi jelentőségét, utalhassunk a Biblia köz-

léseinek hitelességére s tárgyiasságára.

Igen természetes, hogy Palesztinának világhatása miatt ki kell lépnünk a Szentföld szűk határai közül s az emberiség lakta egész földre, az úgynevezett *oecumene*-re (miként *Ratzel* nevezi) kell kiterjeszkednünk.

A) Palesztina földszégi helyzete.

Egy régebbi földrajzi iskola a földségek meg oczeánok folytonos változását tanította, hogy meggyengítse a Biblia álláspontját a földségek és tengerek keletkezésére nézve. Most azonban a geologusok egy tekintélyes része (Dana, Suess, Penck, Wallace) a földségek meg oczeánok állandóságát vitatja, állítván, hogy földünk ábrázolata a különböző geológiai korszakokban lényegesen nem változott. A kontinentális tömegek egészükben sohasem voltak oczeánok fenekéi, s viszont az oczeánok fenekén földségek nem domborultak. Kisebb-

nagyobb tengerek előnthették a földségek széleit, benyulhattak tagjaik közé, de azokat a földségek ideiglenes előntéseinek kell tekintenünk. Ilyenek a földközi tengerek általában, tehát az a két földközi tenger is, mely Afrikát Európától, Ázsiától s az utóbbit Ausztráliától elkülöníti. Azok a földségek keleti csoportját mélyrehatóan fel nem szabadalják, a csoport kontinentális összefüggését meg nem lazítják; csupán az Indiai, Nagy és Atlanti oczeánok, a kontinensek igazi határolói; három mély horpadtságuk két nagy csoportra szakítja a föld kiemelkedő tömegeit, t. i. a kontinensek keleti és nyugoti csoportjára.

Második nevezetes tényadata az oceanographiai kutatásoknak, hogy a föld valamennyi kontinense egybefügg, a mint az oczeánok is szakadatlan összefüggésben terjednek. Amerikát, vagyis a nyugoti földségi csoportot csak a sekély észak-sarki tenger választja el a keleti földségek csoportjától, vagyis Európa-Ázsiának, Afrikának meg Ázsia függelékének: Ausztráliának egymással földségileg összefüggő tömegétől. A két kontinentális csoportnak rézsűje messzire nyúlik az oczeánok vize alatt, azonkívül félszigetek, szigetek, zátonyok és sekélységek is jelzik a kettőnek submarinus egybefüggését.

Más szóval: Földünket csak egy lakatlan vizi féltekére s egy embe-
rektől lakott kontinentális féltekére lehet tudásunk mai mértéke szerint felosztani, s e felosztás a Biblia felfogásával egyező, a mely a vizeket elkülöníti a száraz földtől.

A szárazföld felszíni alakulásában vagy gyűretlen *táblás feltérség*, vagy pedig *gyűrődött* felület. A déli földségek Afrika, Ausztrália, Dél-Amerika, de még Arábia, Elő-India is táblás szerkezetű feltérségek; Európa-Ázsia és Észak-Amerika ellenben gyűrődött kontinensek. Ázsia a leghatalmasabb, leg-tömegesebb, legmagasabbra kidagadt földség a két felületi formának egyesítője; déli és délnyugoti része táblás, keleti és nyugoti fele gyűrött. Nevezetes körülmény, hogy a *szír-palesztinai* meszes fensík e felületi formák közé esvén, *közmentes helyzeténél* fogva a *keleti földségek* csoportjának *közepére* jutott s így már geologiailag központ. Még fontosabb e központisága, ha figyelembe vesszük Ázsiának a többi földséghez való viszonyát. A táblás és gyűrődött felületek egyesüléséből keletkezett *Ázsiát* a földségek *koszorú* alakjában veszik körül. Az északi féltekén gyűrődött kontinensek határolják, a délin táblás felületűek. Amott Észak-Amerika és Európa, emitt Afrika, India, Arábia, Ausztrália sorakoznak körülötte. Ha tehát a Biblia Ázsiát tartja a lakható világ közepének, a geologia és földrajz mai tudásával melléje áll a bibliai felfogásnak, Ázsia az oecumenének közepe, a föld *száraz* felületeinek törzsöke, leghatalmasabb darabja a föld ábrázolatának, leginkább kinyuló vonása, dereka a földségek összefüggő tömegének, míg Palesztina a földségek keleti csoportjának geomorfiai közepe, illetve a két felületi formának összekapcsolója.

B) *Palesztina anthropo-geographiai helyzete.*

A jelzett felületi formák jelentősége akkor leszen nyilvánvalóvá, ha a földet az emberi fajták eloszoltságával együtt tekintjük.

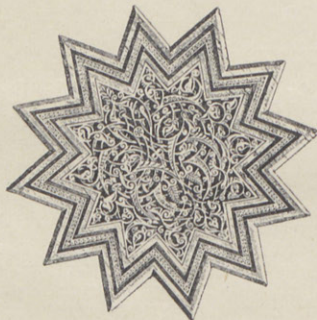
Legáltalánosabban kimondhatjuk ugyanis, hogy a déli féltekén vagy annak közelében táblás földségek terülnek s azokon kezdetleges műveltségű emberfajták; az északi féltekének földszéki pedig nagyobbára gyűrődött felületek s a történelmileg szereplő fajták lakóhelyei. Az Indiai oceánt p. o. köröskörül ily szakadt partu táblás földségek (Kelet-Afrika, Arábia, India, Ausztrália) veszik körül s ez oceán körül laknak a göndörhaju s *fekete bőrű* hajdan kiterjedt, most összezsugorodott számú népek: négerék Afrikában, dravidák Elő-Indiában, papuak Uj-Guineában, alfurok Malesiában, ausztrálok a hasonló nevű földszéken.

Tőlük északra majdnem összefüggő övben élnek az egenes szálu vagy fürtös hajú *sárgás* és *fehér bőrű* emberfajták, a kaukazi és mongolszabásu népek, földünk legnagyobb számú népességei. Európa, Ázsia, Észak-Afrika s a későbbben Ázsia felől benépesedett Amerika lakói az északi rasszhoz tartoznak. A déli rassz által elfoglalt terület csak 300.000 négyszögmértföld, az északi rassznak kiterjedési köre 1,400.000 négyszögmértföld. Számra nézve az északi rassz hasonlíthatatlanul nagyobb a délinél. Az emberiség $\frac{3}{4}$ része Európában és Ázsiában (India és Csinában) él, a föld területének többi $\frac{6}{7}$ részében alig lakik *Ratzel* szerint 400 millió ember.

Palesztina az északi és déli emberfajták határmesgyéjén fekszik. Helyzeténél fogva tehát arra hivatott, hogy az isteni kinyilatkoztatás világosságát úgy az északi emberrasszok, mint a déli táblás földségek déli emberfajtáinak egyaránt juttassa. Az északi földségek dereka Ázsia-Európa, annak félszigetszerű déli nyújtványai: Afrika és Ausztrália; keleti nyújtványa pedig: Amerika. Palesztina a keskeny szuezi földszoros segítségével Afrikát ép oly könnyen éri, a mint a Vörös tenger segítségével az Indiai oceánon át Ausztráliának és Oceánia szigetvilágának közelébe juthat. Észak-Amerika anthropo-geografailag Ázsiának folytatása a keskeny Behring-szoroson által; ezen északi földszék déli függeléke Dél-Amerika akár észak felől szárazföldi uton, akár nyugot felől Oceánia szigeteiről kapta lakóit, mindenképen önállástalan földszék úgy Észak-Amerikához, mint a földszégeknek Ázsia körül sorakozó tömegéhez képest. Ezért történt oly későn Amerika fölfedeztetése s annak az oecumenének, vagyis a földnek az emberiség által lakott területeihez való történelmi, forgalmi és gazdasági csatlakozása.

Anthropo-geografiai szempontból az Indiai oceán a Csendes oceánal együtt földünk oceáni s a két darabból képzett földszéki csoport annak kontinentális lakható felét teszi. Palesztina majdnem math. középpontjára esik ennek az oecumenének. Mert, ha a 30°-ik délkört (Gr.) vesszük tájékoztatónak, az oecumenek keleti széle körülbelül akkora távolságra van (180°) Palesztinától, mint a nyugoti kontinentális térségnek széle (180°): ha továbbá közepes számítással az északi

szélesség 30^0 körét vesszük Palesztina helyi meghatározásánál szintén majdnem egyforma távolságra esik tőle az oecumenének északi és déli szegélyzete. Közepére esik továbbá három földség Európa, Ázsia és Afrika egymáshoz való közeledésének s azon kulturális övnek, mely az ókorban szereplő művelt népek színtere volt a gibraltári szorostól a malakkai útig. Nem lehet véletlen, hogy öt művelt nemzetnek: a babylonok, asszirok, médek, perzsák, phönikiék és egyiptomiak koszorújában fekszik Palesztina. A hámi, szemita és árja népek civilizációján emelkedett fel mai művelésünk s ennek kialakulásánál a háromféle kulturának a zsidók által fentartott egyistenség eszméjében kellett találkoznia. Ahoz kellett emelkednie, hogy maradó hatása legyen az egész emberiségre. Nem lehetett ezek után művelődésünk bölcsője a Hvangho partján, mert a keleti kontinentális csoportnak majdnem szélére esik a csinai alföld. Nem a Nil völgyében, mert onnan bajosan érintkezhetett volna az árja népekkel nem Hellaszban, sem Rómában, mert félszigeteken támadt művelődésnek alig lehetett volna világ-elterjedése.

A VÖRÖS TENGER.

2. Szentföld és népe.

Szásztina a Szinai félszigettel együtt a szir-arab feltérséghez, az pedig geologiai alkotására nézve Afrikához tartozik. Hogy a szir fénföld s a vele kapcsolatos Arábia Afrikának, illetőleg a déli táblás földségeknek tartozéka, azt a geologiai kutatások egész sorozata bizonyítja. Valamint Afrikának, úgy Arabiának is gránit meg gnajisz az alapkósége; valamint ott hiányzik a mezozói rétegek nagy része, úgy itt sem fordulnak elő másodkorbéli lerakodások, csupán a nagy terjedelmű kréta-telepek esnek kivétel alá, mint a melyek az afrikai földségen ritkábban található, Arábiában meg Szíriában pedig a siva- tagbéli homoknak szolgálnak alapjául.

Gránitot különösen Mekka és Hail környékének feltárásai mutatnak s innen a Szinai félszigetig s lefelé Jemenig követhetjük nyomait. A Szinai félsziget gránitjához porphyr és diorit társul, melyet a Holt tenger mellékéig lehet követni. Ugyanott találjuk a nubiai homokkövet, a mely málladékjával Afrikában úgy Arábiában is terjedelmes vörös homokpuszták képződésére adott alkalmat. A grániton homokkövel vegyest kréta nyugszik, melyet Szina siva-tagjain homok borít. Nagy területeket foglal el továbbá az cocaen eredetű nummulitos kagylómész, mely néha hegymagasságra gyűrődött s eléggé gyakoriak a vulkános feltolulások is. Így Medina, Mekka vidékén s a Jordán horpadék-völgynek keleti szegélyzetén sok a kiömlött bazalt, Hauran és Dsebel Dsolan hegyek ormai bazalt takaróval tetőznek.

Mivel a vulkános jelenségek nem csupán gyűrődő hegyeknek, hanem beszakadásoknak, kontinentális zökkenéseknek is kísérő körülményei: az arab-szír feltérségen elterjedt vulkános tűneményeket a földségnek harántékos (dragonális) és körös (periferiális) repedéseinek keletkezésével kell kapcsolatba hoznunk, melyek Arábiát s a vele egybeforrott a Szinai félszigetet Szíria-Palesztinával egyetemben Afrikától elszakították. A Vörös tenger *Suess*-nek nézete szerint hosszanti hasadék, olyan fajta, a minőt Keleti-Afrikában a tavak és vulkánok sorozata jelez, mely gr. *Teleky*-nek fölfedezése szerint általsap a Szomáli félszigetre s innen Abesszinia felé vonul. Ezt a hasadékot keresztben szeli a szír-palesztinai repedés (periferiális repedés), mely az Akaba öbölnél kezdődik s az Araba aszón (vadi) által a Ghor nevű palesztinai horpadtságban folytatódik. Itt zökkent le a kontinentális kéreg közel 800 m-rel a tenger tükre alá, mert a Holt tenger szintája — 394 m., feneke pedig 793 m. van a Földközi tengernek tükre, tehát a kontinentális niveaunak 0° pontja alatt. Feljebb észak felé egyre tart a lemélyedtség, mert a Genezareth tava 208 m. horpad a tenger színe alatt s a Bahr el Hul csupán + 3 m. van fölötte, a kísérő felsíkok homlokfala pedig 1000 m. mered a völgyelés talpa fölé. Tovább menet az ú. n. *El Bika* (Leontes Litáni völgye) Ghab vagy Kölosyria (Asi vagy Orontes völgye) kivájt völgyeit a Hamah melletti Dsebel Alma-ig a palesztinai lemélyedtség folytatásának tekinti a geologia. E szerint a Jarden (Jordán) völgye és a Bika meg Ghab völgyei az által keletkeztek, hogy a szíriai meszes feltérség hosszában meghasadt és nyugoti darabja, a Libanon melléke mélyebbre zökkent.

I. A Szinai félsziget.

A Szinai félsziget a Vörös tenger hasadékjának a szír-palesztinai lemélyedésnek összeszakadásából keletkezett vala. A suezai és akabai öblöknek villás elágazása ezt a leválást szemmel láthatóvá teszi. Alapja avatag gránit, dioritos gnajsz, melyet északkeleten és a félsziget derekán nubiai homokkő, északnyugaton egyiptomi cocaen-réteg takar, harántosan pedig kréta-hátság vonul rajta keresztül. Porphyriára még a Holt tenger mellékén is rá lehet ismerni. Így Afrikának és Ázsiának kősegei járultak fölépítéséhez. A félszigetet mindenünnen sivatagok vagy tengerek veszik körül. A Vörös tenger felől az Elham s a Kaa, Suez felől az arab sivatag, északon az et Tih környékezik s mivel belsejét is nyugot, kelet meg észak felé (Vadi Arieh) húzódó vadik szakgatják: — a tengerből szigetként hirtelen kiemelkedő sziklatömegnek látszik. Hegységei azonképen elszigettel csoportokban ágaskodnak. A Zebir, Tebt (2400 m.), a Dsebel Katharin, Ds. Muza, Ds. Serbal ilyen izolált hegyek. Déli szakadékos gránit-tömege észak felé leszálló repedéses fokozatokkal az et Tih nevű sivatagot zárja körül, mely az akabai öböl kontinentális folytatásának tekinthető Vadi el Araba aszójáig húzódik. Ezt kelet felől Ds. Sert környezi,

melynek talpa a szinai alapkőszelvényekkel egyező, de már a félsziget belsejét elfoglaló, vízszakadásoktól és horhóktól szakgatott, a Szuezi felé csapó Dsebel Tih hegység mészhegység. Ez utóbbi hegység voltaképpen sziklás feltérés, a melynek legkiemelkedőbb s a félsziget szög alakját utánzó szélé a Tih hegypárkányzat.

Megkapó a félsziget sziklavilágának rideg élezete és jelleges megvilágítása, a miről mindegyik utazó tud beszélni. A tenyészet és nyirkosság hiánya miatt u. i. teljes meztelenségükben látjuk a sziklaszálakat, leolvashatjuk róluk a geológiai formációt és a rétegek sorakozási rendjét. A sivatag vidéknek megvilágítása pedig egészen sajátos. A levegő rendkívül tiszta s átlátszóságát emeli fénynyel való teltsége. Egész özönével ontja itt a nap fényét a sziklaóriásokra, míg

NAKB EL HAVA S KILÁTÁS A SZINAI HEGYSÉGEN.

azoknak árnyékba eső sziklataréja feketének látszik. A távoli hegyek összefolyának az égnek kékségével, de ugyane hegyképben egyik-másik sziklacsúcs dereka bibor- vagy ibolyaszín pompában ragyog, fehér teteje pedig az örök hónak káprázatát kelti fel, mintha a természet meg akarta volna mutatni, hogy a vadonban is szépet tud teremteni. (*Fraas*: az *Ausland*. 1873. Nro. 47.)

A Szinai hegység ma gyűjtő fogalma a félsziget déli végén meredező hegyecsúcsoknak; elnevezése ismeretlen a beduinok (arab) előtt, ők csak a *Dsebel Muzat* ismerik, melyen Isten Mózesnek törvényeket adott. Az utazók egy része a 2000 m. Horeb hegyet a Szerbal «első emeletét» tartja a törvényhozás hegyének; igen sokan, p. o. Burkhadt, Lepsius (1884), Bartlett, Stewart, Ebers, Forster a 2114 m. Szerbal hegyet nézik annak, sőt Beke a Dsebel Ruhrt (a világosság hegyét) gondolja annak, mivel ez az Arab aszó keleti határ-

hegységének legkimagaslóbb pontja (1520 m.). Ez a vélemény azonban meg nem állhat, mivel magasabbak nála a Katalin hegy (2760 m.), az Umszomer (2380 m.) és a Gőz (2950 m. Utóbbira eddig európai föl nem kapaszkodott.

Az Exodus szerint (XII, II. XIX, 1. 2.) a zsidók Rafidimból keletre

DSEBAL MUZSA TÖVÉBEN.

indulva érték el a szent hegyet. A vadi Feiranból, a félsziget legtermékenyebb völgyéből csak két uton lehet a félsziget belsejébe hatolni, úgy mint: a Vatijé s a Nagt-Hana úton. Az utóbbi szerföltt köves, kátyus, horhós ut, melyet a zsidók alig használhattak, a másik egy enest a Szinai hegy lábához vezet.

Hogy mégis a nála magasabb, nehezebben megközelíthető és zordabb Szerbalt tartják Mózes hegyének, azt különösen szent Jeromos és Eusebius értesítésének kell betudnunk, kik azonban maguk a hegyet nem látták s a helyszínét nem ismerték. A félszigeten megfordult vagy szomszédságában élt régi írók Silvanus Ammonius, sz. Nil szinai szerzetes, Procopius, Antonius

vértanu a Muza hegyet, nem a Szerbalt mondják Szinainak. *Ritter* és néhány etymologus a Szerbal nevet a Szer Baal (Bál ur) névből magyarázzak s azt hiszik, hogy ez okból volt ez a zsidók szent hegye. Okoskodásuk azonban merőben téves. A Szerbal — Vigouroux szerint — pánczélinget jelent, mert eső után fényes falain felcsillanó esővíz a pánczélinghez teszi hasonlóvá a zsidók meg nem tisztelték Boalt. Az arabok kőkultuszára vonatkozó emlékek a Moneidseh hegyen vannak, nem a Szerbalon. Ugyanitt látható az a sok régi felirat is, melyeket az Egyiptomból kiköltöző zsidóknak tulajdonítottak, de újabb kutatások folytán kiderült, hogy e felirások nem is héber, hanem nabateus feliratok s a Szerbal hegy sziklain kevesebb van belőlük, mint a félsziget egyéb helyein.

De legjobb czáfolat maga a Szerbal hegy.

A Szerbal a tenger felől, délről és északról a vadi Alejat felől látható. Arról az utról, melyen a zsidók jöttek, csúcsát nem láthatták. Pedig ezt a körülményt kiemeli az Exodus. A hegy déli oldala csaknem megközelítetlen a roppant szakadások és felhalmazott szikladúcok miatt. Északi lejtőjén három keskeny vízszakadásos horhót ereszt, úgymint: a vadi Rimm-et, a vadi Alejatot és a vadi Adsélét, melyek hirtelen buknak a vadi Feiran felé. Ezekben vagy szegélyző sziklahátain annyi sátort nem lehetett volna állítani, hogy egy nagyszámú nép e helyen megpihenhessen. Ha pedig csakugyan a horhók sziklás közein telepedtek le, csoportokra kellett volna szakadniok s az egész népet nem láthatta volna Mózes a közbe kiágaskodó sok sziklaszáltól, pedig az Exodus elbeszélése szerint az egészet látta.

Legerősebb bizonyítéknak látszik nekünk a Szerbal meredeksége. A 2000 m. meghaladó Szerbal egymásra rakott sziklaszálaival, szakadékos gránit hasadékjaival még turistának is fáradságos vállalkozás: elképzelhetetlen tehát, hogy Mózes a költözködésben elfáradt zsidókat éppen a Szerbal tetejére vezette volna. Hűvös szállást az alacsonyabb Muza hegyen is találhatott. A hagyomány mindig az utóbbit tartotta a kinyilatkoztatás hegyének s ellátta szent emlékekkel, a melyeknek a Szerbal hegy híjjával van.

A *Dsebal Muza* a félsziget elejének majdnem középpontjában fekszik, csodálatosan megközelíthető s fölötte kedvező fekvése van arra nézve, hogy kilátónak, kémlelő helynek használtassék. A zsidók könnyen tartózkodhattak rajta néhány hónapig, mert víz és legelő bőségben van s környéke is gazdagabb fűben, mint a félsziget egyéb tája. Patakjainak egyikébe, a vadi Szeihba vetette Mózes a szétzúzott arany borjut. A Szinai vagy Mózes hegy két mértöld hosszú és egy mértöld széles, tetején lapos hát, melyet minden oldalról völgyek vesznek körül. Északkeleten a vadi ed Deir, délnyugaton a vadi el Ledsa, északnyugot felől a Rehad aszó, utóbbi alább az el Ledsa és ed Deir völgyületekkel kapcsolódik. A délkeleti kevésbé lejtős oldalon egy mértöld terjedelemben a tulajdonképeni Dsebel Muza (Rasz Szufszahé) sziklaháta domborul, alatta a Szebajé aszónak feneke nyílik. Itt aztán két gorcz fűzi a

a Ds. Muzát a szomszédos hegyek törzsökéhez s ennek a két gorcznak szikla-sövénye keríti el a Ledsa és Deir aszókat a Szebaje völgytől.

A Rasz Szufszahé vagy Rasz el Szafszafe alatt a Rahah nevű 940 holdnyi rónaság területén, melyen a zsidó nép megszállott. Innen kényelmesen lát-

LEPILLANTÁS A RASZ EL SZAFSZAFE HEGYFOKÁRÓL.

hatta Mózes, miként a Szentírás említi. *Lenoir* ezeket írja a Rasz Szufszahé-ról:

«A Szinai hegy orma csaknem egy nagy sziklás, melynek lejtője Thor frányában terjed. Ezen fensíkon a legnagyobb szerű panoráma fejlődik körülöttem. A Vörös tenger és az Arab öböl két ága (?) egyesül a félsziget csúcsánál s látni engedi a két tenger átellenes partjait ezüstös ködben, mely túlnan a vízben elvész. Jobb- és balfelől a félsziget összes összefutó gerince látszik. A Szerbal és Katalin

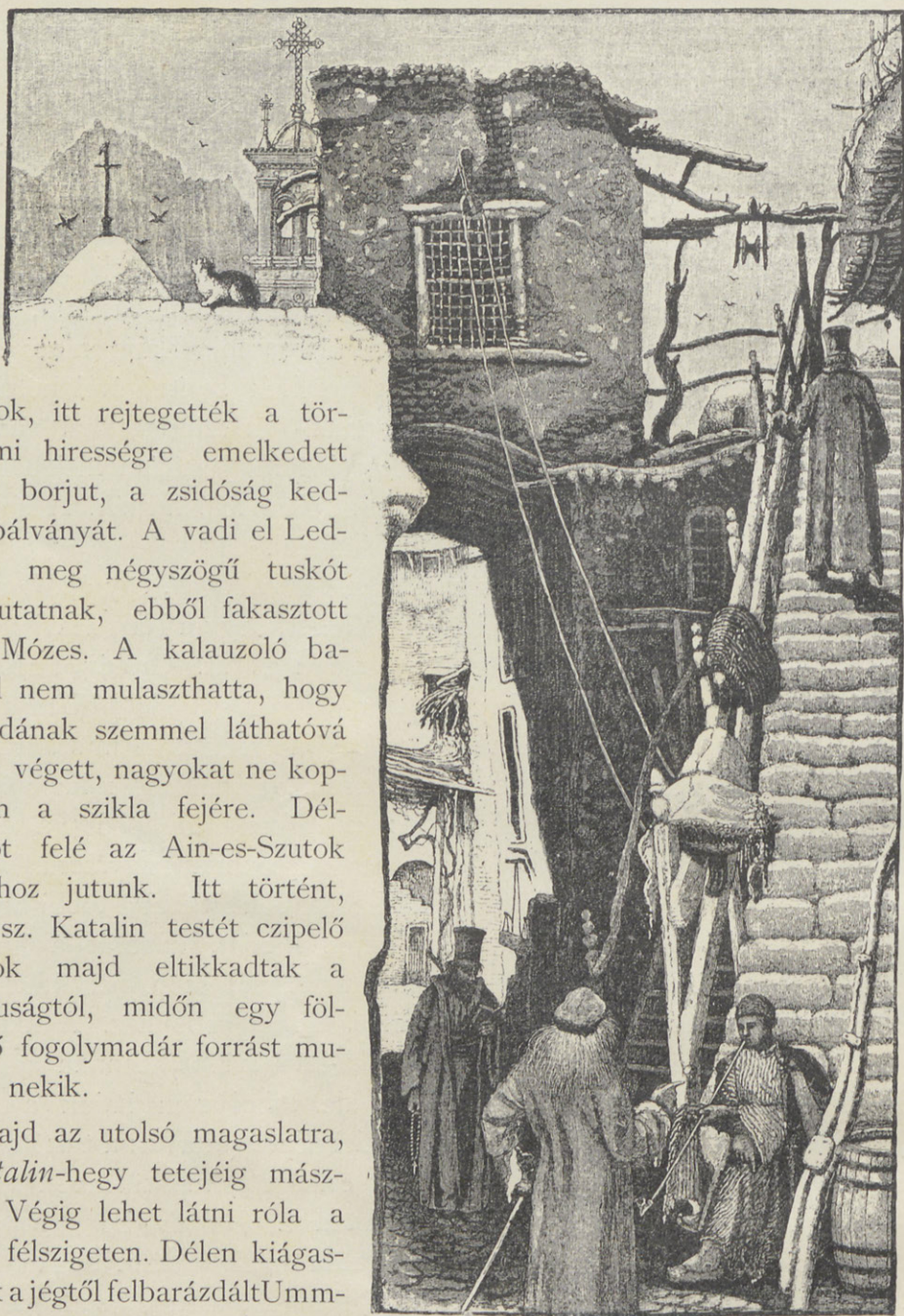
hegyek a Szinai fölött emelik ki vállukat, habár nem oly fenségesek, mint a Szinai, melynek természetalkotta maig, látható lapján Isten átadta Mózesnek a törvénytáblákat.» (*Lenoir: Le Foyum, le Sinai et Petra 1872.*)

A Rasz Szufszahétól délkeletre, szemben a Dsebel Moneidsával Illés kápolnája áll, hova meredek kaptató vezet. 200 m. feljebb a szinai hátság gránit tetején templomnak és mecsetnek romjai látszanak. A vallásos kegyelet fölkereste a tetőket, ámbár roppant szélviharok és fürgetegek szoktak e tetőkön dühöngeni s a hegytörzsököt alapjáig megrengetni. De már a *Katalin*-hegy legtetejére nem bírtak építő köveket felhordani; oda halandó egyáltalán fel nem merészkedik, mert folyton zúg a hegynek kísérteties orma, úgy tartja a beduin. A Katalin-hegynek tetejére hozta az angyal a 4. századbéli sz. Katalin ereklyéjét s ennek tiszteletére épült a hegy tövében a Katalin-klastrom, melyet a beduinok támadásai miatt kőfallal kellett körülkeríteni. Kapu nincs rajta. Idegeneket, vendégeket meg élelmi szereket kerekek segítségével köteleken húzzák fel a falakra. A klastrom udvara mandula- és cziprusfákkal van beültetve s azok árnyában emelkedik sz. Ilona kápolnája s Justinian idejéből való templom, melynek kórusát állítólag Mózes csipkebokra fölé húzták. A sivatag-beli klastromot Oroszország látja el dús ajándékokkal.

A Szinai- és a Katalin-hegyről következőket ír *Dielirici*, egy újabb utazó:

«Lázás nyugtalansággal nyergeltünk tevéinket, hogy a Nak Havi hágóra idejében érjünk, a honnan a Szinai tető felé nyílik az út. Órákig tartott az út vad sziklatuskók, puszta kőség között és rémséges egyedüliségben törtettünk fölfelé. Délfelé a Vadi el Nahab völgyébe jutottunk s nem sokára lán-czokon húztak fel bennünket a Katalin klastrom falára, mert kapuját be-falazták. Cziprus és mandulafák nőnek az udvarban, mi pedig a czellák tetején sétálgattunk, hogy gyönyörködjünk a hegyi sceneria nagyszerűségében. A Horebet két völgy, a vadi Seik és a vadi Ledsa, választja el a többi hegytől. A keleti völgy végén épült a klastrom, melynek kertjét, udvarát a hegyből fakadó vizek éltetik. Az épület közepén áll a templom, szép mozaikkal kirakott alkotmány, körülötte sorakozik a többi kisebb-nagyobb ház. A klastrom mögött keskeny hegyi ösvény vezet fel az *Illés*-kápolnához, honnan a *Mózes* hegyére érhetünk. A kilátás innen elragadó, de sehol sem látjuk a széles völgyet, melyre az írás szerint Izráel népe letelepedett. (Mert ez a tulsó oldalon van. Dr. Cz.) A távoli látóhatár szélén tenger csillogott, máskülönben minden vad és elhagyatott körülöttünk. Balfelől keleten a *Katalin*-hegy havas (!) gerincz állja el kilátásunkat, északon és nyugaton szürke gránit sziklák meredeznek. Ha a vadi Seik (Sneil) aszón fölfelé igyekszünk, a Rasz Szuffasza (Szufszuhé) csúcsra jutunk, hová hózivatarban értünk. A köd csak délfelé megszakadt, megpillanthattuk lenn a Nahab völgyben az arabok fekete sátrait. A Szuffaszah három darabra repedt kőszála mellett mély sziklatorok vezet lefelé. E szikla-résben állhattak a zsidók, mialatt Mózes az isteni kinyilatkoztatást vette (Itt téved az utazó. Dr. Cz.), míg a középső csúcs, a Dsebel Muza azt a helyet

jelöli, a hol Mózes eltűnt a sokaság szeme előtt. A Raszesz Szuffaszah meredeken ágaskodik ugyan a síkságból, de másfél óra alatt elérhettük ormát s így a nép láthatta Mózes fölmenetelét. Útközben egy sziklamélyedést mutatnak a

KATALIN-KOLOSTOR UDVARA.

barátok, itt rejtegették a történelmi hírességre emelkedett arany borjut, a zsidóság kedvelt bálványát. A vadi el Led-sában meg négyszögű tuskót is mutatnak, ebből fakasztott vizet Mózes. A kalauzó barát el nem mulaszthatta, hogy a csodának szemmel láthatóvá tétele végett, nagyokat ne koppanjon a szikla fejére. Dél-nyugot felé az Ain-es-Szutok forráshoz jutunk. Itt történt, hogy sz. Katalin testét czipelő barátok majd eltikkadtak a szomjuságtól, midőn egy fölrepülő fogolymadár forrást mutatott nekik.

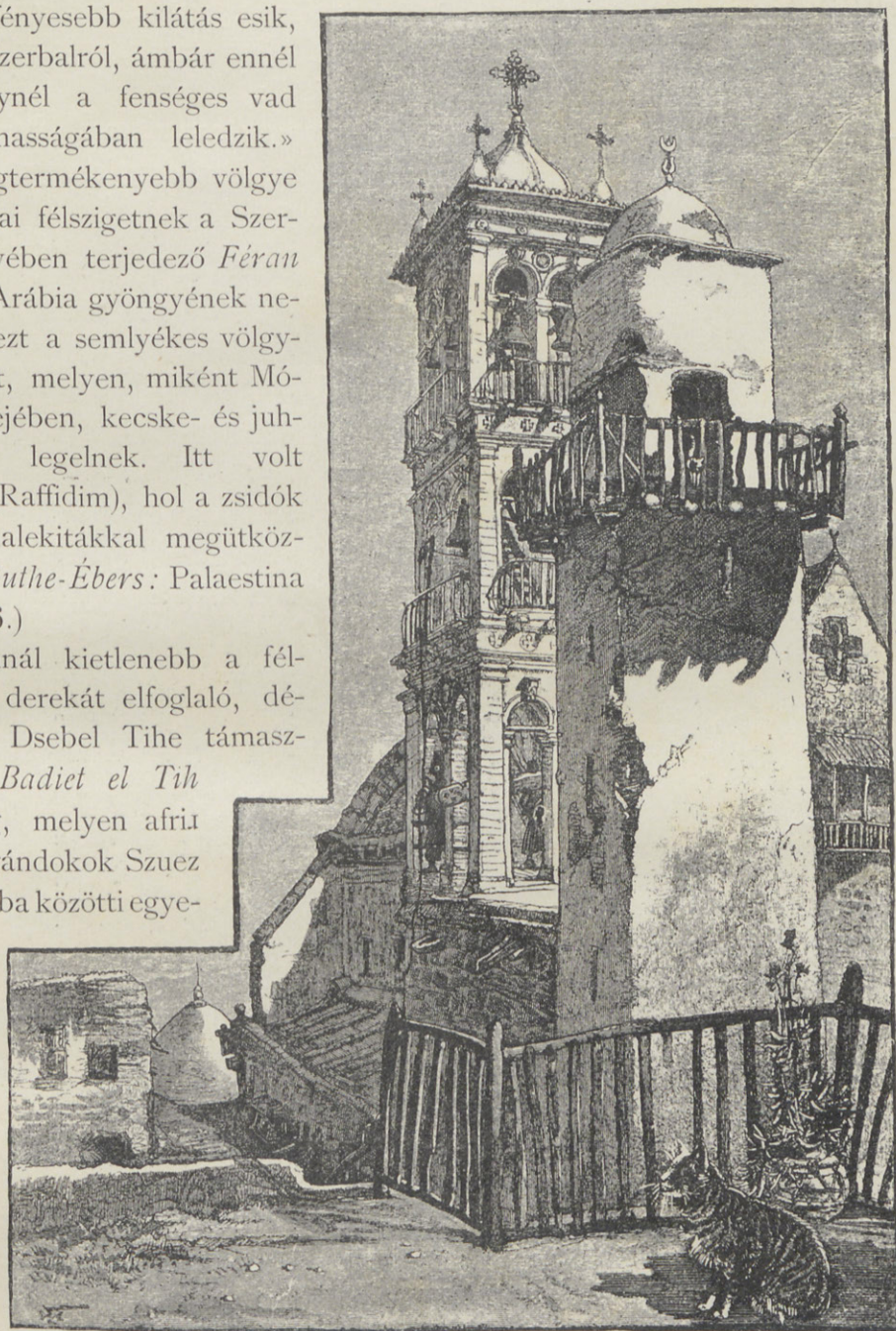
Majd az utolsó magaslatra, a *Katalin*-hegy tetejéig másztunk. Végig lehet látni róla a Szinai félszigeten. Délen kiágaskodik a jégtől felbarázdált Umm-Zomer, mely a legmagasabban látszik jég, hó és szikláinak

chaosával; észak-kelet felé a Serbal meredez sziklarenetegjének megdöbbentő pusztasága s kietlen némasága fölött néhány parlagi sas kering a magasban. Lábunk alatt megpillantjuk a Dsebel Múzátkiszilánkolt éleivel. Máskülönb-

minden puszta, kopasz és élettelen. Alig látszik itt-ott egy piczike zöld folt valamely vadi fenekéről, egyedül a Vörös tengernek felcsillanó lapján törnek meg százszorosán a nap sugarai. Az egy méter hijjával 2000 m. magas Katalin-hegyről sokkal terjedelmesebb, fényesebb kilátás esik, mint Szerbalról, ámbár ennél a hegynél a fenséges vad borzalmasságában leledzik.»

Legtermékenyebb völgye a Szinai félszigetnek a Szerbal tövében terjedező *Féran* vadi. Arábia gyöngyének nevezik ezt a semlyékes völgyfeneket, melyen, miként Mózes idejében, kecske- és juhnyájak legelnek. Itt volt Raffa (Raffidim), hol a zsidók az amalekitákkal megütköztek. (*Guthe-Ébers: Palaestina* II. 326.)

Annál kietlenebb a félsziget derekát elfoglaló, délen a Dsebel Tihe támaszkodó *Badiet el Tih* sivatag, melyen afrikai zarándokok Szuez és Akaba közötti egye-

HARANGLÁB ÉS MECSET A KATALIN-KOLOSTORBAN.

nes vonalban keresztül vágnak. A sok helyen tűzkővel telehintett sivatagot közepén az Arieh vadi szeli hosszában s annak a Földközi tenger felé való billenését mutatja. Gégéjénél az *Ariek* nevű kis község található.

Termékeny vadi a *Tabajije* völgy, melyet a zsidók a Vörös tenger felé menet szintén érintettek, de a *Baba*, *Sellal*, *Marara* vadik csodálatosan tornyosuló sziklacsoporthozataikkal inkább festőik, mint termékenyek. Az utóbbi völgy fejeánél találhatók a híres türkiz bányák. Ugyanilyeneket és malakhitot lelnek *Sarbul el Khadem* mellett, hol hajdan III. Amanemhat egyiptomi király idejében vasat bányásztak. A bányának feliratos emlékeit *Palmer* tanár, a jeles aegyptológus olvasása szerint Hathornak tiszteletére vészték.

Az akabai öböl zugában találni *Akabát*, ma nyomorult arab helységet. Közelében Eziongeber (Aziongabr) romjai láthatók, honnan Salamon király

MÓZES SZIKLATORKA.

hajói Ophiobe indultak. Északon a Muza vadi mentében *El Dsi* említendő a hajdani *Petra*-nak helyén. Sziklába vájt sirjai, nagy temploma és színházának romjai a képek, szobrok sokaságával méltán Palmyra, Baalbek műemlékeivel állják ki az összehasonlítást. Kiválólag gazdag arhaeologiai emlékekben az Esz Szik nevű harmadfél km. hosszú sziklaszoros, mely telve van eleven sziklába vágott termekkel, szobrokkal, feliratokkal.

A félsziget lakói *tovara*-arabok; számuk 5000. A tovara szó többese a tura szónak, ez pedig a Szinai félsziget régi nevének a Tor-nak származéka.

A tovarák félig nomád, félig letelepült beduinok, kik kecskéket, juhokat őriznek, a zarándokok mellett kísérekül, illetve őrzőik (ghufara) gyanánt szerepelnek s némi földművelést űznek.

Szikár, rugalmas járású, eleven eszű és beszédes nép, miként az arabok általában. A férfiak hosszú, fölvevésekor fehér, később piszkos poros ingben járnak, melynek bő ujjában apróságokat rejtenek. Az inget derekukhoz szorítják s föléje barna kecskeszörből csapott, az ujjak helyén felhasított köpenyt (abát) viselnek, melyet olykor a fejükre húznak, ha t. i. nincsen kefijéh-ük, vagyis a homlokra kötött

PETRA SZIKLASIRJAI.

s hátul lelógó kendőjük, melylyel szemüket és szájukat a por és a tűző nap-sugár ellen védelmezik. Asszonyok és leányok kék szoknyában és hosszú kék köpönyegben járnak, állukat tatuozzák s arcukat csak félig szokták befátyolozni. A leányok hajukat homlokukra omló kicsi fürtöcskébe fonják, de az asszonyok fejük búbjára kontyot kötnek s abba klárist tűznek.

Előzékenyek, udvariasak egymással s idegenekkel szemben. Köszöntéskor jobb kezükkel megérintik szívük táját, ajkukat s homlokukat, a rokonok úgy

köszöntik egymást, miként azt az ó-szövetségben Mózesről olvassuk (Mózes II. 4., 27.), ki Aront mindkét orcáján megcsókolva s vele kezét fogva, ismételten kérdezé: «Jól érzed magad? — Hála legyen az Úrnak, jól vagyok.» — Élelmük vajmi egyszerű. Kávé és kovásztalan lepény (kenyér), meg tej. Birkát elfogyasztás okából soha le nem vágják, csak ha áldozatnak szánták az állatot.

Fővagyuk ma tevékben és juhnyájukban rejlik. Mivel rosszul táplálkoznak, fogyatékosan ruházkodnak, — sokat betegeskednek. Asztma, láz, neuralgia gyakori bajok náluk. Pedig a félszigetnek klimáját általában egészségesnek mondják.

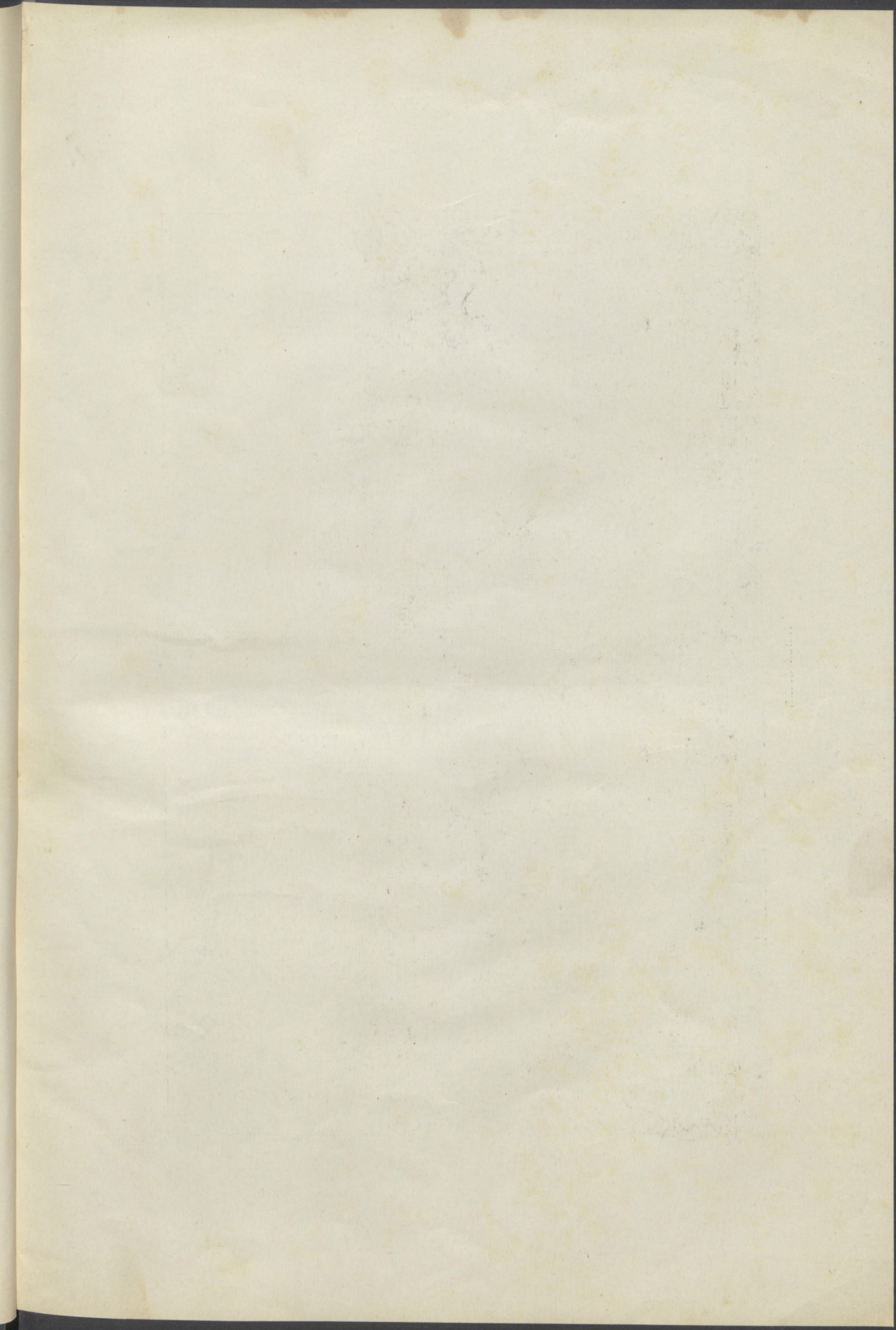
Az időjárás nyáron igen száraz, tikkasztó, tavasszal és őszszel azonban

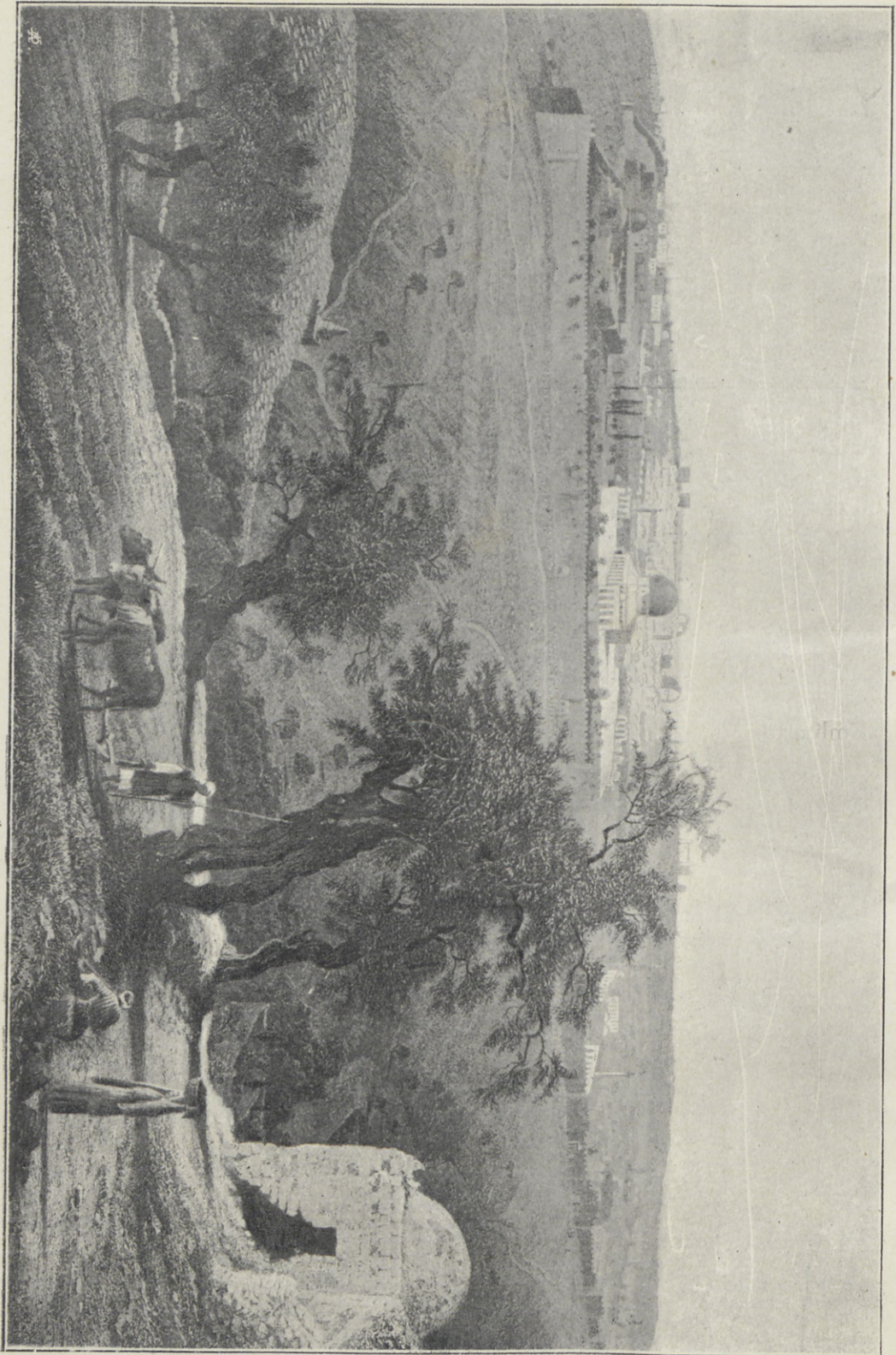

esőzések járnak, ezeken kívül bő harmat éleszti a tenyészetet. Igen ártalmasak a hőmérsékletnek hirtelen változásai. A nyári melegben 30—40°-u hőmérséklet nem ritka s a síkságon meg a völgyek aljában oly erős a nap tüzése, hogy keffije nélkül fölrepešti az arczbórt és szemgyuladást okoz a nagy hőség. Éjjelre azután érzékenyen le szokott hűlni a levegő, mert a derült szinai éjjelek igen gyorsítják a kisugárzást.

VADI MOKATTEB. EGY TOVARA BEDUIN.

Veszedelmesek továbbá a hirtelen lecsapó forró szelek (chamsin), melyeket a Szentírás a 9 csapás között említ. Napokig dühöngenek, mindent kiszikasztanak s kavargó homokfelhőket hajtanak maguk előtt. Az asztmának, láznak ezek a főokozói. Felhőszakadásoknak sincsen hijjával a félsziget. Ilyenkor a vadik

JERUSALEM.

hirtelen megtelnek rohanó árral (szeil), mely mérföldnyi pusztítást csinál s a különben is avatag, kopott félszigetet még kietlenebbé teszi. E kietlenség és rombolás Arábiának s nagyjában Palesztinának is sajátja. Mintha a sémi eredetű népek régiségét akarná jelezni lakóhelyük kiéltsége! . . .

II. P a l e s z t i n a.

a) Földje s természeti viszonyai.

Az emberiség érdeklődése mindig Palesztina felé fog fordulni, mint az egy Istenben hívő vallások bölcsője felé. Palesztina ma nemcsak a szemita népeké, mint a zsidó monotheizmus hazája s közvetve az arabok izlam vallásának indítója, hanem *Jézus* tanítása által az egész emberiségé az a kicsi darab föld, melyen az Üdv fakadt s az emberiség erkölcsileg ujjaszületett vala. A geografus ez okból minduntalan keresni fogja a módokat, melyeken az isteni Gondviselés a zsidó népet hazájában hivatásának betöltésére nevelte.

Fentebb méltattuk Palesztinának világhelyzetét s viszonyát a földségekhez, most a helyszínén az ország topografiai viszonyait kell szemügyre vennünk: azokkal igyekszünk a tudomány mai szempontjából a zsidó nép nemzeti és történelmi fejlődését megokolni, már a mennyire tudniillik geográfiai tényadatokból a zsidó népnek sorsára s etnikai alakulására következtetni lehet.

Említettük, hogy Palesztina azon nagy meszes feltérséghez tartozik, mely Észak-Afrikából, körülbelül Algir délköre mellől az Eufratig és a Taurusz hegyekig terjed s oldalnyomás, vagy talán a Taurusznak és Kis-Ázsia hegyeinek gyűrődése folytán darabokra szakadt. A szakadás mint sziriai horpadtság végig vonul Palesztinán vagy a mai déli Szirián, ez a *Ghor; átcsap Közép-Sziriára*, hol *Bika* a neve s északi Sziriában mint *Ghab* folytatódik. A lehorpadt részekbe folyók ásták ki medrüket, a Jarden a Ghorban, a Litan a Bikában s az Aszi a Ghab-ban. A felszínen maradt rétegek legnagyobb része *mész*, kréta, meg harmadkorbeli mész, telve rianásokkal, barázdolásokkal, folyókat eltüntető ravasz-lyukakkal és barlangokkal. A meszes talaj magával hozza, hogy Palesztina felületét mind a szél, mind az eső a legnagyobb mértékben koptatja, a nélkül, hogy a málladékából elégséges televény föld képződhetnék. Ily módon érthető Palesztinának sok terméketlen tája, sziklavilágának hasogatottsága, romszerű külseje, mely minden festőisége mellett lehangolja a szemlélőt romlatag formáival, élettelenségével. A mésznek hasadékjain gyorsan beszürenek az esővíz s földalatti medrekben gyűlik egybe, vagy tágas barlangokat vág a hegyek belsejében. Ez fejt meg a buvó patakok s a mély fenekű kutak keletkezését. Mig a folyók és patakok külső felszíni medrében alig csurog valami kis erecske, addig a belső földalatti medrekben bővizű patakok bujkálnak. Néhol a folyók egyesülése is a föld alatt történik. A pusztai kutakat rájok gurított

kövekkel lehet elrejtteni, mégis oly mélyek azok, hogy kötéllel kell a vizet belőlük meríteni s nyár derekán is elég hűsen tartják azt. A csatangoló arab törzsek ma ép úgy titkolják egymás előtt kútjaikat, a mint ezt a régi pásztorkodó zsidók tették s akárhány csetepaté a kutak birtoklása körül forog. Az ellenség kútját betemetni (I. Móz. 26, 17.) egyértelmű az ellenség elkergetésével, mivel itató nélkül sem nyája, sem háznépe meg nem élhet. (Móz. 26, 15, 20, 19.) A mészformáció miatt továbbá annyi a barlang, hogy egész falvak élnek földalatti lakásokban, p. o. a Hauranban. Igen gyakori eszt, hogy a háznak egyik felét a hegy oldalába építik, vagy barlangot alakítanak át házzá. A száraz barlangok éléskamrák, istállók, szállók gyanánt is szolgálnak. Ilyen barlang-hajlékban született Jézus is. A mészkő gyakoriasságával összefügg azután a palesztinai koczkaalakú házak boltozatos s a nagyobb épületek kupolás teteje; a helységek egyféle külseje, a cziszternák (Jer. 38, 6.), vízvezetékek, síremlékek, kápolnák sokasága; erdők, kertek hiánya és sok más egyéb, melynek részletezésébe nem bocsátkozhatunk.

Legnevezetesebb következménye Palesztina meszes felületének mégis az ország *úttalansága*. Palesztinában még a tevének is fáradalmas a köves, kátyús, felbarázdált tetőkön, kihornyolt kirovátkolt lejtőkön való bandukolás: — annál fáradságosabb lóra, emberre nézve. Egy egyiptomi főtisztviselő (mohar) K. e. 1400. kocsival akarta beutazni Palesztinát, hogy — miként a papyrus említi — alapos jelentést tegyen a királynak az ujonnan szerzett ország állapotáról; de letett szándékáról, mert ez a kocsi a hegyeken-tetőkön izzé-porrá törött volna össze. A palesztinai meszes hátságokon ma sem volna tanácsos ilyennel beutazni a Szentföldet. Ma csak egyetlen használható útja van Palesztinának, és ez a Dsaffából Jezusálembe vezető 1892-ben megnyílt vasut, mely francia pénzen a zarándokok kedvéért épült s nagy költségbe került. A rómaiaknak sem sikerült Palesztinát forgalmassá tenni, pedig e jeles adminisztrátorok csak értettek az utak készítéséhez. A mi járható út, hid van mégis Palesztinában, az még a rómaiak érdeme. A rusnya törökségnek eszibe sem jut ma utakat csináltatni, vagy a régieket felújítani; részint a pasák hirhedt gazdálkodása s a törökök fatális renyhése miatt, részint az ország rendkívül mély fekvése s a peremén vonuló fensíkok szakgatottsága meg, lejtőinek hirtelensége miatt.

A belső úttalanságához külső *elzárkozottsága* járul, mely távol tartotta Palesztinától az idegen népeket s megőrizte a nép etnikai tisztaságát. Világhódítók a mélyen horpadt meszes teknő után nem igen áhítottak; de ha hódításuk útjába is esett, mint az assziroknak, babylonoknak, perzsáknak, rövid ideig tartó uralmuk alatt ügyet sem vetettek a kicsi, mélyen fekvő, megközelíthetetlen Palesztina belső ügyeire. Egyedül a rómaiak uralma volt tartósabb, de tudjuk, mennyi tenger vérbe, küzdelembe került a zsidók teljes leveretése? Századok óta megerősödött faji jellegük megsemmisítése vagy átalakítása azonban a rómaiaknak sem sikerült.

Figyelemre méltó körülmény az ország elzárkozottságára, hogy ámbár

Palesztina két világút közé esik, ugymint az Orontes-Eufrát-Szuez s a Vörös tenger útvonala közé, még sem vett soha részt a világforgalomban, hanem magára maradt régi szokásaival, hitével s a történelmi szereplést s meg a kereskedelmi mozgékonyt átengedte a szomszéd phönikiéknek, egyiptomiaknak, szireknek, és araboknak, perzsáknak. E jelenség okait könnyen kitalálni. Csak rá kell pillantanunk a térképre, a keletről, délről határoló sivatagokra, az Akka városáig majd vonal-egyenességű, révtelen, buczkás partvonalra s be kell látnunk Palesztina megközelítetlen voltát. A szir sivatag ép oly biztosan védelmezte meg az arab beduinok támadásától, mint a déli Szin vagy el Tih híres sivatag Afrika és Dél-Arábia felől. Csupán északfelől nyílt az ország. De itt meg oly rohamosan horpad a Ghor teknője, hogy a karavánutak e miatt máig a horpadtság szélén haladnak, vagy a tetők vízvásztóját követik. Az említett hasadékvonal Palesztinában süpped legmélyebbre, e miatt nagy esése, következőleg rohanó folyása van a Jardennek és mellékfolyóinak. Ide járulnak az útba eső tavak, melyeket folyton kerülgetni kell az utasoknak s lenn a meglassudott Jarden folyónak változó vízállása, mely a hajózást s a hidak építését teszi lehetetlenné. A ki a Jardenen leúszva igyekeznék Palesztina birtokába jutni, azt a folyam egy zsákutczába a mindenünnen elrekesztett Holt tengerbe vezetné. Innen sorban kellene a tetőket s a Ghor lejtő részeit bevennie, mert a nagyobb városok és helységek magaslatokon és a vízvásztók mentében épültek (P. o. Szafed, Nazareth, Dsenin, Nabulus, Jeruzsálem, Bethlehem, Hebron), az illető úgy járna, mint a ki a megszakadt hídnak pillérei között alulról akarná a hidat hatalmába venni.

Dél-Sziria vagyis Palesztina hozzáférhetetlenségén a szomszéd Közép-Sziria vagyis a Bika sem segít. Igaz, hogy az Ezdrelon vagy Jezreel, másképp Zer'in síkja csupán 123 m. van a tenger szintje fölött, Akkával s így a szomszédos északi parttal, mely valamikor a phönikiék forgalmas partja vala, kapcsolatban állhatna Palesztina; de ezen 123 m. küszöb alatt a Jarden völgye 400 m. van lejjebb, — a forgalmi út tehát inkább fölkeresi Es Sam-ot (Damaszkuszt), semhogy Palesztinába kellene lekerülnie.

Világforgalmi jelentőségű Észak-Sziria, melynek két nyugatról—keletre vezető átjárója van. Az egyik az Asi furdalék-völgye, amely az Anzáríe hegységet a Taurusz hegyrendszerétől elválasztja; a másik egy alacsony, vulkáni törmelékkal betömött horpadék Homs-szal szemben, mely a Libanont vagy Dsebel és Serki hegységet az Anzáríe hegységtől elválasztja. Amaz legközelebb éri az Eufrát könyökét, következőleg a Földközi tenger mellékét a Perzsa öböllel s Indiával hozza kapcsolatba, emez a sziriai oázok legutolsójához: Tedmurhoz vagy Palmyrához vezet. De ez a két nevezetes útvonal félreesik Palesztinától, elkerüli azt, minélfogva Palesztina a világforgalmon kívül rekedt.

Palesztina elzárkozottsága gondviselészerű volt a zsidókra nézve. Csak így tarthatta meg a zsidóság néprajzi egyediségét s így őrizhette meg az emberiség számára az egyistenség vallását, melyet sem a phöniki, sem az asszír, sem

az egyiptomi pogány szellem meg nem ronthatott: így tisztán megőrizve a monotheizmust, legalkalmasabb s legfogékonyabb lett a zsidó nép a Megváltó tanításának átértésére és midőn a római birodalom keretébe került, a kereszténységnek a római-hellénvilág népei között való elterjesztésére.

Lássuk most rövidesen Palesztina leírását.

Mivel Dél-Szíria vagyis a Ghor s Közép-Szíria vagy a Bika ugyanegy beszakadásnak köszönni létrejöttét, a Bika nevű horpadtságot annyiban kell tárgyalásunk keretébe vonni, mert az ó-szövetségi szentírás gyakrabban hivatkozik reá s a zsidók hatalma Dávid király idejében e részekre is kiterjedt.

A mészhátság közepének lezökkenése által ugy a Bikában, mint a Ghorban két bérczhátság (Horst) keletkezett, amott Liban és Anti-Liban a neve, emitt a Jordán keleti és nyugoti felsíkjának, helyesebben Aramnak és palesztinai hátságának nevezik.

A két *Liban* vagy görögösen Libanon nagyobbára vízszintes rétegekből álló, két oldalt hirtelen fokozatokban ereszkedő masszív, a minő p. o. a Vozsok (Voges), a Schwarzwald v. a Vepor-Polyána. Az Anti-Liban gerinczének közepes magassága 1625 m., közepes csúcs-magassága 1768 m. A Liban átlagos magassága ennél még 300 m.-el *magasabb*. Hágóik felületesen vágódnak be gerinczükbe, azért külső formájuk kevésbé impozáns. Legtöbbit mutatnak messziről, de ha közelről nézzük tömör derekukat, a hatás azonnal eltűnik. A keskeny parti szegélyre: a Zahilra azonnal következik a szőlőkkel beültetett fokozat (vuszt), mögötte nyomban kiemelkedik a gerincz (dsurd). Völgyeik a sziklák függőleges mállása miatt részben keskeny szurdokok, hasogatott sikátor-völgyek (kanyon), részben pedig a hátráló esővíz által keletkezett kivájt völgyek s horhók, melyeket a folyók alsó szakaszukban kis utak gyanánt használnak. A Dsebel Gharbi hegységet a Beirut és Zaleh közötti 1530 m. Mugiteh hágó északi és déli darabra szakítja. A déliben a Dsebel Rihan 1800 m., a Ds. el Barak 2222 m. magas; az északi darabon a Ds. Szanin 2439 m., a Czedrus hágó mellett való Ds. Makmel 2500 m. s a Ds. Khodib 3067 m. magas. Az Anti-Liban legnagyobb hegycsúcsa a Seik vagy Nagy-Hermon 2750 m. Völgybeli fakó partszakadéka kietlen, de széles hátát termékeny völgyek s füves legelők fődik.

A *Liban* vagy Lebanon hegység arab és héber nyelven fehér hegységet jelent, mivel fehér mész-sziklából, sárgás dolomitból és szürkés homokkőből áll, melyen itt-ott bazalt tört keresztül. Innen a hegység szakgatottsága, hasadékokban, barlangokban gazdagsága és kiszilánkolt horgas-borgas gerincze. Búvó patakokban ép úgy nincsen hiánya, mint sziklába vájt tágas termekben; szellős üregekben, a melyek hol kolostorokul, hol meg lakásul szolgálnak. Legszakgattottabb a tenger melletti oldala, mert ezt csapkodják a viharok, esők, de legvadabb és legkietlenebb a keleti oldala, hol a mozlim drúzok és katolikus maroniták máig függetlenül élnek megközelíthetetlen sziklaodvakban. Főgerincze Beirut és Tarabulosz között 2000—3000 m. magasságban vonul. Máshol bástyaszerűen kihalogatott kúpok, domború hátakat mutat. E tekintetben az

Apenninhez lehetne a Libant hasonlítani. Ennek is nyugoti oldala tagolt, termékeny, míg a keleti meredek kietlenségében murvahalmokból és kavics-hömpökből kerített sziklafal.

Nyugoti lejtőjét keskeny, de igen termékeny part szegi be: a phönikiak *Kánaánja*, a mai *Zahil*. Innen hegyi út kapaszkodik 1540 m. magasságra, mely Beirutból, Szíria legélénkebb tengerparti városából Es Samba, vagyis a hajdani Damakuszba vezet.

Vadabb, romboltabb külsejű a Liban belső hegyvidéke, hol üstformájú völgyek, hirtelen vízmosások, tátongó örvények, feneketlenségek épen nem ritkák. A külső árkolásokban alig látni valami kis vékonyszálú csurgót, míg a hegy belsejében a föld alatt, akár a mi erdélyi kársztunkban az Aranyos mellékén, tisztavízű patakok, erek csorognak. A hegytörzsökök egy-némelyike mindazáltal a tenyészet minden formáját egyesíti magán. A Szanin hegytörzsökéről p. o. azt mondja az arab költő, hogy telet hord a fején, tavasz nyugszik vállain, őszt ölel keblén s nyár kulcsolja össze lábait a mi annyit jelent, hogy subtropius, mérsékelt és havasi klímájú tenyészetet láthatni rajta egyszerre. A Liban keleti, a Bikában megszakadt homloklejtője kavicsos, bokros, helylyel-közzel tölgyekkel, cziprussal és boróka-fenyővel takart hegyoldal. Vadkecskék és rablók hazája, akár az ó-korban! A bibliában sokszor emlegetett libanoni czédrusból ma még a Dsebel Makmal vállain található néhány példány. A XVI. században csak vagy félezer volt belőle, ma állítólag tíz ép szálát sem lehet találni.

Az *Anti-Liban* Reclus Elisée szerint ugyanoly mész-kőből álló, az előbbivel egyközűen csapó hegyhátság, mint a Liban ugyanoly mély szakadásokkal, kiárkolásokkal, vízetnyelő ravasz-lyukakkal a Bika felé néző terméketlen tetőkkel s termékeny völgyekkel; csak hogy itt a nyárfa és a platán jellemző, míg a Lebanon hegységen a cser, czédrus, cziprus, fenyő alkot pagonyokat (*Reclus: Nouvelle Geographie IX. 693., 698. 1.*)

A két Liban hátság között elnyuló *Bika* átlag 1000 m. magas, szélessége 25—35 km., délen a Jardent (Jordán) fakasztó Ds. *Szeik* havas orma zárja, északon alig észrevehető vízválasztó tereli másfelé az Asi vizét. Fátlan völgy-feneke Szíriá legjobban termő búzaföldje s e tekintetben hasonlít a Ghor fenekéhez; de nem oly népes vidék, mint a Liban nyugoti lejtője, mivel sokat kellett szenvednie a kóbor nomádok rabló támadásaitól úgy a bibliai korban, mint később.

A Bika délebben a *Ghorban* süpped a legnagyobb mélységre. A Ghor a hajdani Palesztina, melyet az észak-nyugoti 31—30° szélességi körszelet közé lehet szorítani. Észak-déli kiterjedése talán 260 km., kelet-nyugoti kiszélesedése 115 km. Így *Fischer* Theobald szerint 30.000 km² rugna a területe, de határainak bizonytalansága miatt kisebbre kell azt vennünk. Palesztina feltérséges dombvidék. Krétamész felülete a közepén leszakadt s a tenger szintje alá süppedt. Megmaradt keleti és nyugoti darabja a negyedkor elején (*Suess* és

BARADA HEGYTOROK AZ ANTI LIBANORBAN
SZIKLASIROKKAL.

Blankenhorn szerint) utána zökkent, még pedig olyformán, hogy a keleti hátság magasabb a tenger felé eső nyugotinál s jobban is mutatja az előbbi a feltér-ség táblás rétegeit, mint a Jordán nyugoti hátsága, hol az eső a széllel s napsugárral együttesen koptatták és simították a rétegek vízszintes sorakozását. Mindkét hátság dél s dél-kelet felé dől, e tájakon a legmagasabb, de egyuttal feltolult vulkáni termékekben legszegényebb; holott északon a Ghor hasadékjaiból több helyen felbuggyant a láva s a nagy földrengések, melyek

a Ghort máig zaklatják (p. o. 1887-ben Tiberiasz és Szajed pusztulásánál 5000 ember vesztette életét), arról tanuskodnak, hogy Palesztina kéreg-alapzata még ma sem pihent meg, a zökkenése tovább tart, sőt fokozódni fog, mivel a

Földközi tengernek Egyiptom és Palesztina között való medenczéje szintén egyre süpped s mélyíti keleti medenczét az Indus oczeán felé. A legközelebbi geologiai időben bizonyára összeszakad a Vörös tenger a Földközi tengerrel s talán elnyeli Palesztinát is, mivel a Ghor úgy sem más, mint a Földközi tengernek alakulóban levő száraz öblözete.

A nyugoti kigömbölyödött kúppal tetőzött hátság szaggatottabb a keletinél, mert inkább van kiteve az eső, szél kivájó hatásának. Különösen mélyen levágódnak a Ghor felé lejtő völgyei, mert hirtelen nagy mélységbe zuhannak. A hátság tetején a völgyületek szerény vízszakadásoknak látszanak, lejjebb azonban mindinkább mélyednek s tágulnak, míg gégéjüknel újra megsűkülnek. *Hull* a völgyeket ezért jégkorbeli rovásoknak nézi. A hirtelen záporok s a hegyek nagy lejtője azonban eléggé magyarázzák e furdalék-völgyek és vájtságok keletkezését.

A nyugoti vagy *palesztinai hátság* északról délfelé emelkedő 50—60 km. széles és 600—800 m. magas fenföld, a melynek szeliden kipúposodó ormai kevéssel haladják meg a 1000 m. (Tell Azur 1000 m. Dsebel Dsennak a legmagasabb pont 1200 m.). Legalsó fokozatát a Kánaánnak nevezett partmelléki síkság teszi, melynek Dsaffa fölött *Szároz*, alatta *Sefela* a neve. Egész hosszában buczkás a part, melyet egy partmelléti tengeri áramlás egyre gyarapít hordalékjával, a mennyiben a partra vetett iszapot a parti mészszel keményen összeálló kősséggé gyúrja. A hátságról leszakadó csurgók és folyók (Mukalla—Kizon, Vadi Audsel, Vadi Simsin vagy Hesi) televénye, agyagja szintén a síkon megreked: azért emberemlékezet óta áldott vidéke volt Palesztinának ez az 520 km. széles rónasága (Jez. 39,9. 35,2. 65,10). Alluviális jellege dacára nem megszakítatlan egyenességű a felülete, mert a parton 40 m. domboruló homokbuczka sorokon kívül 70—100 méteres halmokat is találunk rajta. Megközelítetlen ma ép úgy, mint hajdan! Nemcsak torlódó hullámokkal és erős szelekkel, hanem lappangó zátonyokkal, sikérségekkel kénytelen a gőzhajó viaskodni, a mellett hijjával van a part egyetlen mélyebb beöblösődésnek, hol a hajós nyugodtan kiköthetne, szél és hullám ellenében védelmet találhatna.

A hátságnak esőverte oldalát harántékos árkolások szabdalják s itt a tenger közelsége dúsabb tenyészetet varázsol, de a Ghor felé néző lejtő részének kevés jut ki az esőből, annál több a rekkenő melegből: itt tehát a vegetáció csakhamar lesül s a tarszklák pusztán meredeznek a derült ég felé. Judea szemmel látható példánya e rideg szikla-vadságnak.

Három vidéket szokás a palesztinai vagy nyugoti hátságon megkülönböztetni: a) *Galileát*, mely széles kiterjedő füves dombvidék. Pásztorok hazája volt ez a Szentírás idejében, az máig. Délről a Nahr (folyó) el Mukatta vagy Kizontól áztatott Esdrelon (Jezdrel) síkság határolja; c fölött emelkedik a Dsebel Tar vagy Tábor 507 m. és a Ds. Dahy vagy Kis Hermon 515 m. magasságban. Az előbbiről pillantott le II. Endre a Szentföldre. Beljebb nem merészkedett a jámbor! b) *Samaria* kelet-nyugot felé egyközűen tartó hegy-

TÁBOR HEGYE.

hátakra tagolt vidék. Ilyen hát a 150 m. Jezrel síkságot beszegő s az Akka öbölberugó Ds. Mar Elias vagy *Karmel* hegy, mely forrásokban gazdag derekát 570 m. domborítja s a tengerbe szökő fokával elkülöníti a horgas *phöniki* partot az egyenesebb, szélesebb s termékenyebb *filiszteusi* (pelesztin, innen az ország neve) partvidéktől.

A Karmelen kívül az 523 m. magas Dsebel Fekua említhető, továbbá a Ds. Karanthal, melynek a tenger fölötti magassága csupán 305 m., de a Jordán mellől meredek hegytala félezer méteresnek látszik. Az Ephraim vagy samariai dombvidék határköve a Tell Azur, Szamaria és Judea határán (északi szélesség 32^0). Azon alul terül el *c*) *Judea* köves hegyvidéke, össze-vissza tépdessett hegysorokkal, odvas völgyületekkel, gyér tenyészettel s a Jarden

(Jordán) felé berepesztett száraz, mély árkokkal. A Holt tenger és a Földközi tenger vízválasztó gerinczének északi sarkán épült *Kuds* a szent város, vagyis *Jeruzsálem*. (Műmellékletünk e szent várost tárja elénk az Olajfák hegyéről tekintve.) A hozzá vezető út Dsaffa felől Ramleh-t érinti s a Szolimán vadin (aszón) fölfelé a szent városba kalauzol. Délen a Ds. el *Kalil* vagy *Hebron* emeli fel lekopaszított fejét 927 m. magasságra. Az egész felföld szürkés szikláival, a hegyek alján felhalmozódott murva — vagyis törmelék-halmaival, poros bokraival, gyér fűvével, fájával kiálló ellentéte a Kánaán s a Jordán-völgy termékeny rónáinak: érthető ezek után a zsidóknak elszánt küzdelme a kanaitákkal, filiszteusokkal, kik Palesztina termékeny részeit tartották megszállva.

A Jarden keleti táján emelkedő *keleti* vagy *Aram* felsík (Gilead) magasabb az előbbinél, azért nevezték már az ó-korban Aramnak vagyis magas földnek, ellentétben az alacsonyabban fekvő palesztinai fennfölddel s a Kánaánnál. Közepes magassága 800—1000 m. A Jarden felől meredek fokozatokkal emelkedik s fenn 50—60 km. széles pusztasággá szélesedik, mely észrevétlen átmenettel a sziri sivatagba olvad. Az Es Samig terjedő krétahátságot a Ghor felől mély árku folyók, a Jarmük (Hieromax), Jabok, Ma'in (Collirhoe), Modsib folyók és kisebb erek tagolták, minők a Dsolan, Adslun, Belka, Moabse felbarázdolás adott némi tájképi változatosságot a magában egyhangu vidéknek. A hegyszakaszok a Jarmük folyóig mészből állanak, de malladékjuk helylyel-közzel jó búza termőföld (terra rossa) p. o. Moab szakaszán, szemben a Holt tengerrel, hol a zsidók egyiptomi kiköltözésük után a Moabiták és Ammoniták területén nyájaikat legeltették, míg erőre kaptak Judea és Kánaán meghódítására. A nevezett folyón túl, szemben a Tiberias tavával, eltűnik a kréta a bazalt és láva takaró alá s a vulkános talajnak elmállott ásványrészei kövecses, de kitűnően termő talajt adnak. A 700 m. átlagos magassággal bíró s keleten és északon 1000 m. emelkedő Dsolan egész sorát bírja a kihült vulkánoknak s kratertavaknak. A 32 km. hosszú vulkán sor egyik-másik vulkánja 300 m. relativ, tehát 1300 m. abszolút magassággal élénkíti a hátság egyforma felületét. A kratertavak nyáron kiszikkadnak, télen megszoktak telni és szintén hozzájárulnak az igen termékeny vidék sceneriájához. Különösen híres termékenységről a *Nukra* nevű s a Hauran hegységig huzódó hátság, melynek vörösarna földje, rengő arany kalászaival kellemes látványt nyújt Palesztinának kék ege alatt.

Órhegyként kimagaslik a hátság tetőzete fölött az 1000 m. magas *Nebo* s odább keleten a külön álló *Hauran*, mely Dsenin csúcsával Palesztinának legkimagaslóbb hegycsúcsa (1839 m.). A 80 km. hosszú (é. k.) és 35 km. széles kihamvadt vulkánokkal megrakott gerinczhegység 900 méter alapon ágaskodik majdnem 2000 m. elérő csúcsaival (Es Saveda, Dsenin). Ormai és dülői merő lávamezők. Alja rendkívül termékeny. Fő vizét a csúrgóit egyező s a Jardenba levezető Menadirt aranymezőnek (vadi ed Deheb) nevezi az

arab, mert útjában mindenütt búzaföldeket szeldel. A Hauran vulkánjaiból folyhatott ki északnyugat felé az a rengeteg láva, mely *El Ledsa* név alatt összefüggő bazalt-takaró gyanánt húzódik Damaszkusz és a Jordán felé. Beszakadt odvaival, kirágott szurdokaival, fülkéivel a völgyek, árkok, debrők, vízmosások, hasadékok valóságos útvesztője ez a Ledsa, melyre nagyon ráillik a beduin arabok adta «menedékhely» elnevezés. Északkeleten egy másik vulkános tömeget: az Es Szafa-t találjuk romjaiban, melyet kusza hasadékjai, kicsorbult szélű kraterjei, fémfényű vörös és fekete lávamezői 20—25 m. mély és 300 m. széles megfulladt fumarolái miatt *Tűztengernek* neveznek a beduinok. Hasonló jellegük van az Ed Durs, et Tullul vulkános földuzzadásoknak. Látni való tehát, hogy a vulkános működés igen élénk volt a Holt tenger keleti táján. Végre a Hauranból délkeletre a Hamul nevű sivatag terjedez s mihamar összeölelkezik a szír-sivataggal.

A *Ghor* vagy mélyföld a keleti és a nyugoti hátság között a Jarden völgyét foglalja magában. Tulajdonképen mély fenekű vápa (Wanne), a mely *Penck* szerint Ázsia száraz vidékeinek jellemző felületi formája. Hajdan 250 km. hosszú s a Holt tengernél 4000 m.-el magasabb vízállású tó rengett a szakadékban s a Ghor fenekén található márga (Lizan-márga) *Hull* szerint e jégkorszakbeli tónak és mellékvizeinek a hordoványa. A tavak keletkezéséhez azonban elégséges maga a Jarden folyó, a mely a fokozatokban mélyedő Ghort és tavi horpadásait kitöltötte. Hogy lefolyástalan vizek idővel sós tavakká válnak, azt újabban *Penck* még a Kaspi tengerre is akarja rábizonyítani, melyet szintén tengeri maradványnak tartottak jó ideig: annál természetesebb tehát, hogy a szír-palesztinai zökkenés tavait s áradványi lerakódásait a folyókkal magyarázhatják. (*Penck*: Morphologie der Erdoberfläche 1895. II. 293. l.)

A *Jarden* vagy Jordán a. m. lefutó a nagy Hermon (Ds. es Seik) tövében fakad 900 m. magasságban s két tavon folyik keresztül, míg a Holt tengerhez ér. A Hermon forrásokban, erdőkben bővelkedik, a zsidó királyok és a rómaiak üdülő helye volt. 2759 m. magas tetejéről e két tó a nap fényében felcsillanó tükörnek látszik. A Jarden eleinte ágakra osztoltan folyik a síkon, majd a tavi rózsákkal és papyrus-sással kerített *Hule* tavához ér, mely 9—10 m. mély, partjain sáros s ihatatlan iszapízű depresszionális tó. Tenger fölött való magassága csupán + 2 m. Elején mocsarak senyvednek, melyek tavasszal és télvíz idején víz alá kerülnek; végén összeszűkül a tó s a folyót ugyanily keskeny termékeny völgybe zúdítja, mely csak 18 km. van a legközelebbi fokozattól, a *Genezareth* tavától. E tavat az ó-szövetségi Biblia *Kinneret*, az új szövetségi *Genezareth* tónak nevezi; mondják galileai tengernek és *Tiberiás* tavának is Tabarije városáról. Zökkent fokozata — 208 m. van a tenger szintje alatt. Ez annyira meggyorsítja a Jarden futását, hogy a tóba ömlése előtt ragadóan sebes vize a hegyi folyók rohanására emlékeztet s miután több zuhogón keresztül bukott, beszakad a krétahegyektől körülvevő *Genezareth* tavába. A tónak 47 m. mély vize gyönyörű kék színt játszik, halas helyekben gazdag, de

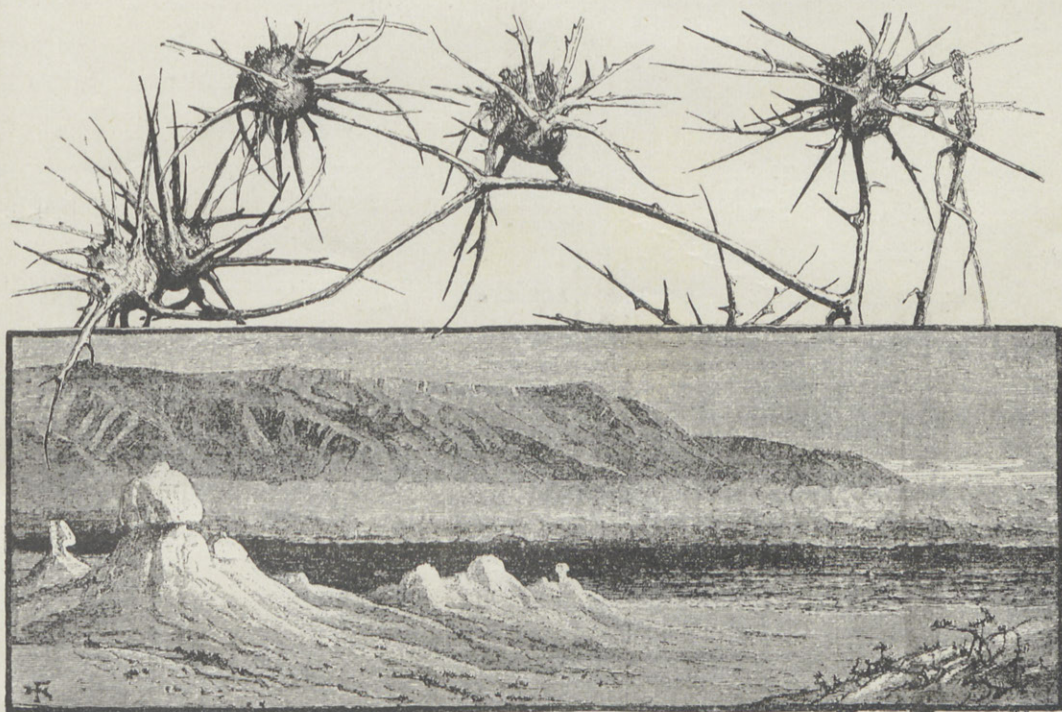
GENEZARETH TAVA.

szintén ihatatlan s iszapízű (*Geikse* ellenkezőleg kellemes, édes ízűnek találja vizét). A parti hegyek meztelen ágaskodnak körülötte, csupán a genezarethi síkon piroslanak rózsabokrok és eleven zöld színben a papírsás. Az átlag 15 km. (7—16 km.) széles völgyfenékben a tóból kiért Jarden 110 km. útjában újra sellőket s tekervényeket csinál, mint fentebb; ártere 2 km. széles, de medre nem szélesebb 20 m.-nél. Áradáskor persze 15 m.-re duzzad, máskor 3—4 m. fogy le a vize. Partjai mindenütt dúsan teremnek (Bezan völgye) s a subtropikus tenyészetet egész gazdagságában varázsolják elénk. Esése itt is nagy, lengője alig van, hiszen 250 km. hosszában 550 m. különbség van forrásának és gégéjének magassága között! . . . Legbővebb vizeit keletről kapja. Ilyen a Ds. Hauran felől feléje siető *Seriat el Menadir* (Jármük) s alább a *Zerka* (Jabok), melynek beömlésénél ma búza- s gyapottermő földek terülnek. A Jarden több helyt magas ívezetű hidak szelik s medrével párvonalosan haladnak elhagyott öntöző csatornái. Ezek mind a régi művelődésnek maradványai! A hidak a rómaiak korából valók, az öntöző árkok még ezeknél is régiebbek. A mihaszna török uralom efélékkel nem törődik, sőt nem is szeretné, ha Palesztina gazdaságilag újra föllendülne. Renyhesség és stagnálás ez uralomnak fő jellemzője s miként a Jordánt elnyelő Holt tengeré, mozdulatlanság s kietlenség a characteristicon-ja.

A *Holt tengert* az arabok Lot tengerének (Bahr el Lut), a héberek jamham melach-nak, sós tengernek vagy jamha-araba sivatag tengerének nevezik. «Holt» jelzője a K. u. 2. század óta divatos. Akkor jött forgalomba a mare mortuum és ἡ ἀλλασσα νεκρά elnevezés. Hossza 76 km., legnagyobb szélessége 15·7 km., területét 900, mások (valószínűleg árterének beszámításával) 1320 km² teszik. Legdélibb harmadában a keleti partból beszökő el *Lizan* félszigete 3·5 kilométerre összeszorítja s igen sekély, feliszapult medenczét rekeszt el, melyet a mindenfelől berohanó vadik vize fel szokott tölteni hordóvány földdel. Azért mélysége nem nagyobb 3·6 m.-nél. Az északi nagy medenczének legnagyobb mélysége 399 m. Tavaszi áradáskor 400 m.-nél nagyobb, a mikor árterét és déli sóspusztáját (Sehba) 4—6 m. magasságig el szokta önteni. Vízének fajlagos sulya 1·25, tehát akkora, mint egy jól megtermett emberé, a miért nem lehet benne elmerülni. Sótartalma *Fischer* szerint, 24—26⁰/₀, miből 7⁰/₀ konyhasó. Csónak nem von rajta barázdát, mintha felolvasztott ólmon úsznék; közönséges szél meg nem rezegteti, csak nagy viharok hozzák lomha tömegét mozgásba. Sűrűségét bizonyára elpárolgás okozza. Csak a Jarden 6 millió tonna vizet szállít be évenként, kivüle még több patak szakad belé, többi között a Jeruzsálem mellett fakadó *Kidron* pataka is, de csupán a Derna vadijának van állandó lefolyása. A Holt tengerbe folyt víz mennyiségéből naponként 14 mm. vízréteg szokott elpárologni, ez azonban csak amolyan matematikai átlag, melyre a geografus sokat nem adhat. Annyi bizonyos, hogy a Holt tenger vize egyre apadóban, sótartalma meg növekvőben van. Ázsia elejének kiszikkadását igen sokan vették észre s az általános megfigyelés alól a Ghor sem tesz kivételt. Sorvadozása egy újabb utazónak:

Geikie-nek is feltűnt, ki határozottan azon nézetet vallja, hogy hajdan nagyobb esőzések jártak Palesztinában, tehát több víz folyt a folyók medrében. (*Geikie*: *Bilbdergrüsse aus dem heiligen Lande*. Angolból fordította Walther, Charlottenburg, 1896. 606. l.)

A Holt tenger környékét a legtöbb utazó zord kietlennek mondja. Mész, homok- és bazaltszirtekből álló parti hegyei meredten állják körül. Néhol 200—300 m. széles, fövényes, porondos part szegi be, melyre uszadékfát vet ki a vihar, itt-ott sást és néhány sós növényt csalt ki a napsugár. Máskülönb minden ijesztően néma és puszta körülötte. *Keppler* a következőképp jellemzi ezt az ijedelmes pusztaságot:

A HOLT TENGER.

«Borzalmas ez a víz lábom alatt. Azonnal érezzük, ez nem olyan víz, mint más a föld kerekiségén. A Holt tenger! Találó a neve! Van ugyan a nap fényét visszasugározó tükre, de máskülönb minden élettelen rajta. Nincs a tónak hullámozása, nincs mozdulása. Hiába hizelegnek neki a forró Araba felől lengő szelek, hiába akarják hullámait tánczra pördíteni. A Jardennek eleven hullámai azonnal lesimulnak, amint e mozdulatlan vízfelülethez érnek. Tutaj, csónak nem himbálódzik partjain, nem játszik hullámaival, de fel sem borzolhatja meredt lapját. Ez a víz nem barátja az embernek, nem játszik a part fövényével, nem csacsog az emberrel. Izleld meg csöppjét s az oczeánnak émelygős, keserű sós vizét édesnek fogod mondani e tónak izéhez képest. Méreg ennek minden kortya s méregkeverő ez a tó, mely abban találja kedvét,

hogy a Jordánból leuszó halakat megöli. Sem állati, sem növényéletnek nem kedvez. Nem igaz ugyan, hogy a tó fölött elrepülő madár holtan bukik le vizébe, de igaz, hogy a bűzhödt kipárolgása megöli a madarakat.» (*Keppler: Wanderfahrten im Orient. 1895. 280. l.*)

Ez a bűzhödt kipárolgása bizonyára keleti partjának nafta és kénforrásaiból való, de magában a tóban is sok az aszfalt, mely viharok után a felkavart hullámok tetején uszkál. *Lartet* szerint ez az aszfalt a tónak dél-nyugoti széléről az *Usdom* hegyéről való; ugyancsak az Usdom tömérdek sójt rejt magában s kívül a sós halmoknak egész sorozatát fordítja a tónak. Egyik-másik sódomb, a levegő és víz eroziója folytán, oszlopként áll magában. Az emberi formára hasonlót a beduin arabok hagyományosan Lót feleségének nevezik, kiről Mózes is szól keresetlen, igaz előadású könyvében. (Moz 19, 26.)

Vajjon a Jarden régen a Vadi el Araba száraz medrén át az Akaba öbölbe folyt-e? — azt sem bizonyossággal állítani, sem kereken eltagadni nem lehet. Ma a Ghor feneké —800 m. horpadásából déli végében 1000 m. emelkedik, a miért a Holt tenger és az Akaba öböl között +229 m. vízválasztó keletkezett. Ezt a vízválasztót szeretné a bibliai raczionalizmus minden áron bizonyítéknak feltolni arra nézve, hogy sem a Holt tengernek nem volt lefolyása, sem Szodoma és Ghomora le nem süllyedtek a tónak déli végében sőt *Geikie* e két várost határozottan a tónak keleti partjára, majdnem északi tövébe helyezi. A Ghornak horpadása s a környékén máig észrevehető földrengések azonban csak megerősítik a Biblia állítását, hogy a *Szidim* völgy s öt városa Szodoma, Ghomora, Adama, Szubvim, Segor a Jarden déli medenczéje környékén el pusztult (Móz. 13, 10, 11, 33.), mely pusztulásról az új szövetségi rész is gyakran megemlékezik (Jézus hegyi beszéde; Luk. 17, 28. 28, 2; Péter 2, 6.), mert földingásoknál beszakadásokon kívül, sőt azok közvetlen tőszomszédságában is akárhányszor kidagad a talaj.

Palesztina *klimája* Elő-Ázsia klimavidékéhez tartozik. Száraz, esőtlen nyár, hosszú meleg ős, esős tél a klima jelleges vonásai. A kellemes őszi évadot Palesztinában valószínűleg a Földközi és belső tengereknek (Vörös és Holt tenger) tavaknak nyári átmelegedése okozza. A tél magyar felfogás szerint langyos, de a téli és nyári hőmérséklet között olykor nagy különbség mutatkozik, mert nyáron 25—30⁰-ú meleg után néha fagyos hetek következnek. Jeruzsálemnek p. évi közepes melege 17.1 C⁰, nyári közepes melege 24.5⁰ (augusztus), a februárnak átlaga 8.5⁰. Ez tehát nálunk enyhe tél számába menne. De van eset rá, hogy még husvét táján is nagy hó akadályozza a karavánokat és a Liban magaslatain 3000 m. magasságban még szemes jég is képződik. A partvidék évi közepes melege 22⁰ C. Legmelegebb a Ghor. Évi közepes melege 30⁰ C.

Az esőzés október vagy november havában kezdődik és áprilisig, átlag 188 napig tart. (Joel 2, 23.) Ritka eset a havas tél, de néhány feljegyzés kemény telekről is tud. (2 Sam. 23, 20; Közm. 31, 21.) Így p. o. 1753-ban

oly szigorú tele volt Palesztinának, hogy az emberek Nazareth körül megfagytak. 1797-ben Jeruzsálem hegyeit 3 napon át vastag hóréteg borította. 1844-ben még április közepén is havazott Jeruzsálemben. 1879-ben 3 hétig maradt a hó a hegyek mélyedéseiben. Esőt a nyugoti és délnyugoti szelek hoznak, derült időt az északi (Job. 37, 21; Közm. 25, 23.), szárazságot a sivatag felől fújó déli és délkeleti úgynevezett *surkes* szelek (Jez. 40, 7; Zsolt. 103, 16). Palesztina manap általában száraz, sok helyen televény nélkül való vidék, melyen csak az esőzés után való hetekben lehet élénkebb tenyészetet látni, máskor csupán szivósan kitartó tüskés bokrozat (Jez. 34, 13; Kir. 14, 9; Máth. 7, 16.) és zörgő cserjés veri föl a talajt. Tavasszal néhány hétre még a Holt tenger környéke is megélénkül. Bokrok lepik el partjait, fű búvik ki a kövek réseiből s a két tónak sima tükreben a nap aranyos fénye fürdik (Ének 2, 11.). De ez a fény csakhamar kiállhatatlanul tűző forrósággá válik, mely alatt minden lesül s az agyagos parlagok, áthevült sziklák megrepedeznek. Különösen mállasztja a sziklákat a nappali forróságra következő éjjek hűvössége, miről az ó-szövetségi Bibliában gyakran panaszkodnak.

Hogy Palesztinának klimája a történeti idők folyamán megrosszabbodott, azt több jelenségből következtetjük. Régebben több volt a televény föld, melyet a szelek és a vizek lesodortak; több volt az erdőség, mely az emberek, kivált törökök pusztításainak esett martalékul. De az elemek és emberek pusztításaitól eltekintve, Ázsia sivatagjainak sorvasztó hatása megérzik Palesztinán is. Nem tudjuk ennek a folytonosan tartó előbb említett kiszikkadásnak okát adni; lehet, hogy — *Peschellel* szólva — csakugyan az ázsiai földségen végig seprő észak-keleti passzát szél okozza a vizek fogyatkozását, a homokos területek és sivatagok terjedését, melyeknek csappongó, nyáron tikkasztóan meleg, télen erősen kihűlő klimája a szomszédos vidékekre is kell, hogy befolyással legyen. E jelenségnek bővebb fejtegetése azonban feladatunkon kívül esik. Mi csak arra utalunk, hogy a VI. században a banán-füge még a Genezareth tónak mellékén virult. Jericho környékének datolyatermése csökkent. Hajdan erdőket alkottak a czedrusok (Jez. 10, 34.), ma szórványosan fordulnak elő e gyönyörű fák s helyüket a kevesebb nyirkossággal beérő pinus bruttia fenyők foglalták el. Eltűntek az orozslán, párducz (Jer. 15, 6.), róka, vaddisznó, vadmacska (Zsolt. 50, 10; Jez. 56, 9; Jer. 5, 6, 12, 8; Amos 3, 4; Jez. 7, 2.), megszelidült a medve, mely ma több kárt tesz (a hol még van) a borsóban és szőlőben, mint a nyájokban vagy csordákban. (Zsolt. 80, 14.) De azonnal hozzá teszem, hogy a törökök évszázadokig tartó tunyasága és rabló gazdálkodása is elszoktathatta Palesztina népét a munkától s így tönkre tette a föld termő erejét.

Ma északi fokozatos vidéke még mindig eléggé jól termő vidék, andalító kerti táj, mely gazdag mindenféle gyümölcsben, különösen pedig olajfában, narancsban, tomatában, szőlőben és dinnyében. A Genezareth tava körül és a Jarden völgyében valóságos subtropikus klima és tenyészet található, mivel tudvalevőleg az ország legdélibb tája 5⁰-al délebben fekszik, mint a Pirenéi félsziget.

Gránátalma, mandula, füge, datolya, kapás növények bőven teremnek itt. Ezen termékenységnek oka — írja *Geikie* — a gyakori tengeri szelekben rejlik, a melyek nappal a tenger felől a fölhevült és száraz föld felé, éjjel gyorsan lehülő száraz földről a tenger felé lengedeznek. *Harmat alig van* Palesztinában. A nap igen forróan tűz s éjjel szerfölött gyors a föld kipárolgása, mert a derült éj felszívja a nappali meleget. Már *Jákob* patriárka panaszkodott a forró nappalok és fagyos éjjelek miatt. (Izs. 17, 11.) A mint tehát a tenger felől fuvó szél a száraz földet éri, páramennyisége köddé sűrűsödik, mely reggelre vastagon rábofúl a völgyekre, tetőkre. Hullámzó tengernek látszik e ködlepel s a hegycsúcsok szigetenként merednek ki belőle. Ez a köd igen jó hatással van a növényi életre, nélküle csakhamar lesülne a vegetáció, mire már Jób és Ózseás (Hoseas 6, 4; Hiob 29, 19.) alludáltak. (*Geikie* i. m. 66 l.)

Kiváló finomságu s jó hirű a palesztinai faolaj, mely tudvalevően mindig nagy szerepet játszott a zsidók háztartásában. (5. Móz. 28, 40; 6, 11; Joel 1, 10, 2, 19, 24; Chron. 21, 28; Kir. 5, 12; Ezek. 27, 17; Ezra 3, 7.) Az olajjal való kenés húsította s rugalmassá tette a bőrt, annak a hajjal való letörlését a gyöngéd figyelem jelének tartották a zsidók. Nablosz környékén van dohány, a Jarden völgyében ma fűgét, szezámot, kukoriczát (két aratást ad), indigót, czukornádat és kitünő fajszőlött termelnek. Palesztina szőlőben való hajdani gazdagságát a Biblián kívül (Bir. 9, 27; 2. Móz. 22, 5; Ján. 15, 2; Zsolt. 128, 2.) a görög írók is emlegetik. Termékenységéről már csak az a körülmény is tanuskodik, hogy a harcziás Dávid király idejében a fegyverfogható férfiak száma 300.000-re rúgott (2. Móz. 3, 8.), a mi 4 millió lakosságnak felel meg. Ma alig egy millió lakosa van Palesztinának.

Palesztina *növényvilága* a Földközi tenger mellékének flórájához tartozik. Télizöld, bőrnemű levelekkel és mélyen befurakodó gyökérral bíró fanemek, évelő füvek és hagymás növények jellemzik tenyészését. Cserjéit és bokrosait a tüskés fajok teszik, miként ezt a Biblia is többször említi. Mivel a közeli Arábia és Afrika sivatag-flórája is általnyúlik területére, Kis-Ázsia faja és a Ghorban tropikus fajok is elegyednek, eléggé változatos Palesztinának 3000 ajtára menő tenyészete. Tavait a papirsás szegi be, a Holt tenger mellékén a *Salvadora persica* és *Calotropis procera*; a Ghorban az *Acacia seyal*, az egyiptomi *Sycomore*, datolya s a tenger partján a *Melia Aredarach* gyakoriak. A Jordán völgybeli flóra a *Vitex agnus castus*ból, *Eleagnus augusti* foliából, nyárfákból, tamariszkok és oleander-félékből alakul. Összefüggő erdők nincsenek, de miként az ó-szövetség korában, most is több a berek (jar) vaskosan növő tölgyekből (*Quercus Ilex*, *aegylops* stb.), különösen Samaria dombságain a Dsolon, Belka és Hauran hegyek magaslatain. Mindazáltal Es Salt vidékén lombos erdőket is találunk. A vadmandula és diófa Palesztina jellemzetes endemikus fája. A nyugoti tájakon az évelő növényekből keletkező pázsitos térségek jellegeseek. A tűző napsugár már májusban elfonnyasztja a gyöpséget, mi által könnyen meggyuladnak a kórók s néha a futó tűz belekap a

termésbe s mértföldnyi területeken elhamvasztja a tenyészetet. A gyujtogatót máig halállal büntetik Palesztinában. A kopasz helyeken, kiaszott tarlókon a Zidr vagyis a Spinea Christi nevezetű kóró bibliai növénye az országnak. Szórványosan források körül nő a terebinthia.

A termesztett növényekből igen kitűnő faj a haurani aczélos búza, mely 16-szorosan, jó években 60—100-szorosan fizet; kevesebb az árpa, kukoricza, stb.; sok a hagymaféle, a zsidók nemzeti fűszere, dinnye, bab, ugorka, kelkáposzta helyenként. A Ghorban a búzát május közepén kaszálják, az árpát már áprilisban. Igen elterjedt foglalkozása a népnek a fa-ültetés. Olajfa, füge, baraczk, alma, szent Jánoskenyérfa, gránátfa oly általánosak, mint a kapás növényekből a foghagyma, vörös és mogyoróhagyma. Askalon környékén máig is ez a főtermesztvény. Innen a metélő hagymának középkori neve: ascaloniae (echalotte).

Az *állatvilága* a szomszédos afrikai vidékekre emlékeztet. Krokodilusok a Zerkában élnek, sőt *Tristain* természettudós állítólag máshonnan is hozott krokodilust. A Jarden és Holt tenger halféléi határozottan indo-afrikai jellegűek. Az oroszánt a XII. században kiirtották, de medvét a Hermon környékén, vaddisznót a Jarden bozótjaiban, farkast, rókát meg mindenütt találni. Juda bércein a vadkecske, Galileában a dämvad és a szarvas, a Karmelen az őz gyakori. A sivatag-részekén és pusztákon háromféle antilop száguldozik. Ugyan e tájakon a sáskafélék, ugrógerek, vakondok gyakoriak. A madarak közül a gerle, gólya, fecske, sólyom, sas, keselyű általánosak. A háziállatok sorában a bojtos farkú birka és kecske sokkal kedveltebbek, mint a szarvasmarha, mely Palesztinában lesoványszik, míg a juh- és kecske-tenyésztésének a klíma meg a növényesség kedveznek. A Ghorban bivalyokkal szántanak, a tengerparton ökrökkel nyomtatnak. Ló kevés van, több a szamár, de teherhordásra az egy-púpú tevét használják. (*Hettner*: Geographische Zeitschrift. 1896. 325—328. l.)

A termékek *ipari* feldolgozása eddig kezdetleges. Áll ez úgy a malomiparra, mint a kézműipar ágaira. Olajból szappant, a puszták összeseprett savából sziksót nyernek. A jó minőségű agyagból cserépedényeket készítenek s a kecskék, birkák szőréből abákat (köpeny) szőnek, köteleket sodornak. Valamivel élénkebb az üveggyöngyök és karpereczek készítése, faragott fából való piperetárgyak eladása; de mind ez vasutak és országutak hiányában csak a helyi fogyasztásra dolgozik. Ha kiépül a beirut-damaszkusi vasut s egyik szárnya leér a Jordán keleti tájára, meg a Hauran búzaföldjeire — akkor talán ösztönzést nyer a helyi ipar is, ámbár valami nagy szorgalmat, buzgolkodást Palesztinának egyetlen népfajánál sem veszünk észre.

b) Palesztina lakói.

Sziríának khetita őslakaitól eltekintve, a partok mellékén Dsoppetól—Gazráig hajdan a *filiszteusok* (Pelisztin) vagy *kánaániták* laktak, kiktől a tartomány nevét kapta volt. Északi szomszédjaik a phönikiiek voltak. Amos pró-

fétánál (9, 7.) olvassuk, hogy a filiszteusok Kaftorból, azaz Kréta szigetéről jöttek s az ország *Adim* nevű őslakóit délre szorították. De Mózes könyve szerint (1. Móz. 10, 13, 14.) nem közvetlenül Kréta szigetéről jöttek, hanem Kazluchim (Cassiolis) vidékéről, mely Egyiptom tövében vala s ott sóval, hallal kereskedtek. Innét északfelé költöztek és úgy a phönikiakkal, valamint karavánjaikon a keleti részekkel üztek kereskedést. Abimelech királyuk, ki Ábrahám idejében élt, már nagy hadsereggel s fényes udvarral birt (1. Móz. 20, 2; 21, 32; 26, 1, 26) *Gerar* városában. A zsidók K. sz. e. 1920. évben Egyiptomba költöztek, hol 430 évig tartózkodtak. Ez idő alatt a filiszteusok oly hatalomra vergődtek, hogy a zsidók visszajövet nem a karavánoknak mai napig használt útján tértek vissza Palesztinába, mert a filiszteusok területén kellett volna keresztül menniök s velök harcra elegyedniök, hanem kerülő uton a sivatagon át tartottak az ígért földjére. (2. Móz. 13, 17.) Csak ez uton teljeshettek be az Írás szavai s követhette a zsidó nép az isteni Gondviselés parancsát.

Palesztina középső részeinek meghódítása után Ekron, Garon és Askalon filiszteus városok Jozua vezetése alatt a zsidók kezébe kerültek s a Juda törzset uralták. Azután 200 éven át hallgat róluk a Biblia. Csak a bírák idejének végén, Sámson korában, 1230. K. e. említi újra az ó-szövetségi Szentírás a filiszteusokat, kikkel a zsidók több ízben megmérkőznek, míg Dávid idején teljesen föléjük kerekednek (Sam. 30., 14.; Ezai 25., 14.) Dávid még testőreit is közülük válogatta.

A harcias, kalmárszellemű és mozgékony szemita nép Dagon, Gaza Ekron városában Beelzebubnak (Bál) és Askalonban egy női istenségnek: Derketonak áldozott. A művelődésnek meglehetősen fokára emelkedett s bizonyára hatással volt a zsidók civilizációjára, habár a vérkeveredést bajos lenne a zsidók és filiszteusok között kimutatni. Palesztina zárkozottsága, a győzelmes fél büszkesége s a valláskülönbség elég nagy akadályai voltak a törzsek összekeveredésének.

Ezeken kívül laktak Palesztinában a Hebron körül, Judának dombságain a *heliták* (4. Móz. 13., 19.; Esra 9., 1.) az agyagos dülőkön a *Girgaziták*; a két hátság tetején, a Bazan völgyben éltek az amoriták (1. Móz. 14, 7, 13.); a Jordán termékeny völgyében kánaániták, kiknek «alföldi» nevét a tengerparti lakókra is alkalmazták. A Genesis X. fejezete említi még a *ferezitákat* (a. m. vidéki ember, ellentétben a város lakó amoritákkal), *hevitákat* (falusi), *jebuzitákat* (cséplő emberek). Miképen alakult ezekből a zsidók nemzeti ethnosa, azzal a geografia nem foglalkozhatik.

Annyi bizonyos, hogy mind e törzseknek nyoma veszett, még a hódító zsidók is kiszorultak hazájukból s Palesztinának mai zsidó lakói beköltözött zsidók. Az országnak egy millióra menő lakói nagyobb részt arabok, kik a zsidók helyét elfoglalták s Palesztinából arab országot csináltak. Arab nyelv az ország társalgási és közigazgatási nyelve, arab jellegűek a szokások, városok,

habár úgy a magán, mint a nyilvános élet megnyilatkozásaiban, minduntalan zsidó reminiszccenziákra akadunk, melyek Palesztinának nemcsak az orientalista, hanem minden monotheista szemében rendkívüli érdekességet kölcsönöznek. Tárgyalásunk folyamán e néprajzi folytonosságokra vagy kölcsönvételekre figyelemmel leszünk.

Az *arabok* vagy barangoló, ide-oda csatangoló és pásztorkodó *beduinok*, kiknek száma egyre csökken, vagy pedig kufároknak csufolt *fellah*-k, azaz a városokban megtelepedett földműves arabok. A beduinok lenézik a kufárokat (nem kereskedőt jelent e szó!), mert hibásan beszélnek az arab nyelvet s hajlongó, alázatoskodó nép, mi a puszták fiainak visszatetsző. Beduin nem köt fellahvál házasságot, már azért sem, mert a városbeli arabok többszörösen elvegyültek európaiakkal, talán már a keresztes hadjáratok idejében, így p. o. a Bethlehem és Nazareth vidékén lakó, szépségükről híres asszonyok arca egészen európai szabásu.

Az arabok többsége mozlím, a sz. helyeken lakók közül sokan megkeresztelkedtek, de azért Palesztina messze van még ma attól, hogy kereszténynek mondjuk. A török uralom megdőlése sem változtathatna egyhamar az ország mozlím jellegén. Itt a kereszténység ügyén csak a különféle palesztinai társaságok és a missziók segíthetnek.

1. A *beduinok* (többsége: bedava) szikár, napbarnított, önérzetes és büszke magatartásu alakok. Bronzszínű arcukat szénfekete lobogó haj köríti. Nem nagyok, sem vaskosak, inkább soványok és szikár izomzatuk, de szabályos csontrendszerüket fedő izomságuk csupa in és idegszál, korán begyakorolva mindenféle ügyességre és megedzve a sivatag levegő s a legszigorúbb életmód által az idő viszontagságai ellenében. Ruhájuk életmódjukhoz szabott. Kék vagy ibolyaszín gyapjuból való ingféle köntöst viselnek (soha nadrágot), melyet övvel szorítanak derekukra. Az övbe törtartó a handsár számára, néhány nagykaliberű pisztoly van bedugva. Vállukra kék meg fehér csíkos teve- vagy gyapjuszórból csinált köpenyt (aba) vetnek, lábukra piros sarut (tutyit) húznak, vagy bocskort kötnek talpuk alá. Kicsi piros vagy fehér sipkájuk köré turbánt csavarnak, de legtöbbször beérik a keffijével. Ez négyszögü, világos színü gyapju- vagy selyemkendő, melyet teveszórból sodrott kettős madzaggal olyképen kötnek fejükre, hogy az homlokukat és szemüket beárnyékolja. Elmaradhatatlan a beduintól a puska. Eféle a klímához alkalmazkodó ruházatuk volt a hajdani zsidóknak is. A hosszú inget az arabok példája szerint kihúzták az öv fölé, mi által elől zsák keletkezett, mely tarisznyának, meg mértéknek is szolgált. Erre a mértékre vonatkoznak *Jézus* szavai: «Adjatok és nektek is adnak»; «A telire tetőzött, megrázott színültig megtelt mértéket *öletekbe* dönték». (Math. 7., 8.; Márk 4., 24.; Luk. 6., 38.) A zsidóknál máig a kalap alatt viselt kis sipka, meg a papok capuciuma sem egyéb a beduinok turbánja alá rejtett sipkájánál. (Keppler: i. m. 269. 1.)

Kúpos sátraikat lazán a földbe vert léczekből csinálják s barna teve-

szőrből szőtt ponyvával leterítik. A sátonak csak az eleje nyitott, itt szokott a házi gazda nagy komolyan üldögegni, itt fogadja vendégeit, miként ezt hajdan Ábrahám tette (I. Moz. 18, 2—12). A sátor egy harmadát szőnyeggel szokták elkeríteni, mely mögött az asszony rabszolga-leányai tartózkodnak. A kárpit mögül mindent láthat az asszony, a mi a sátorban történik, de őt magát nem lehet látni. Egy másik fülkében száraz rózse van; szemben vele fegyverek lógnak s korsók, víztartó tömlők vannak felállítva. A sátor közepe tűzhelynek szolgál. Ha vendég érkezik, azonnal leöblítik poros lábát, az asszony a kárpit mögé menekül s tésztát dagaszt, a szolgáló pedig a tűzön melegíti hozzá a köveket, vagy a pléhdarabot, melyre a lepényt ragasztják. Így volt ez az ó-kori zsidóknál is (I. Kir. 19, 6). Meglepő, mily gyorsan készítik el a gidát vacsorára, a mi az apostolok idejében is megvolt. Az állatot leöletése után rövid időre táltatták (Ap. cs. 10, 13), de bornyut, mint Ábrahám idejében, csak nagy ünnepkor szokás levágni. A sátor alatt a rokonság szokott hálni, a cselédek künn; amazok gyékényt vagy pokróczot terítenek maguk alá párna helyett s nyeregpre hajtják fejüket. Butora nincsen a sátonak, ha csak a vödröket, tejes köcsögöket, üstöt, rézfazékakat, mozsarat, kézi malmot, korsókat és bőrtömlőket nem veszszük annak. A bőrtömlőket kecske, birka vagy borju bőrből csinálják, kívül bekenik zsírral, hogy a bőre puha maradjon. Többnyire olajat tartanak benne, de vannak tejes, víztartó tömlők is. A füstös sátorban igen kiszárad az ilyen tömlő, azért mondja a zsoltáros: «Olyan vagyok, mint a kifüstölt bőr» (Zsolt. 119, 83). Jób a felhőket hasonlította ily tömlőkhöz (Jób 38, 37).

Sátrakat körbe állítják, középre terelik a nyáját s a szarvasmarhát. Az ilyen sátoörnek *dovar* az arab, *hazerim* vagy *hazeroth* a zsidó neve (5. Moz. 2, 23, Jez. 42, 11). Hogy átvitt értelemben helységekre is alkalmazzák a *hazerim* elnevezést, ezt a Biblia több helyéből következtetjük.

Az asszonyok ruházata szintén hosszú ingből és csíkos nagykendőből áll. Homlokukat, állukat, néha kezüket is tatuozni szokták, minek a bibliai zsidóknál is van nyoma (Jez. 49, 15. 16). Ezenkívül még a legszegényebbjé is zsinorra fűzött pénzdarabokkal, ezüst holdacskákkal díszíti homlokát. A nő helyzete szabadabb a beduinoknál, mint a városlakó mozlimeknél, ámbár e szabadságot keleti értelemben kell venni, a hol az asszonynak csak addig van értéke, míg fiatal vagy gazdag s ahol az arab szivesebben megvált feleségétől, mint puskájától vagy kedves paripájától. Az arisztokratikus szellem igen ki van fejlődve a beduinoknál, amiért csak egyenlő rangúak léphetnek házasságra. A gazdag családok egymás között házasodnak, hogy a vagyon, tekintély s a befolyás náluk maradjon. A férfi azzal kárpótolja magát, hogy több rabszolganőt tart, kik azonban feleségének vannak alárendelve. Ha főfeleségének fia nem születik, ő maga választ ki ágyast ura számára. A született gyermekek azonban a feleség rabgyermekéi, kiket eladhat, hazulról elűzhet, míg ura azokat törvényes gyermekeinek el nem fogadja. Hagar és Izmael Sárának rab-

szolgái voltak és így keleti felfogás szerint joga volt őket a sátorból kiűzni (I. Moz. 21, 10).

Az atya feltétlen ur a háznál. Családjának vagyona, élete kezében van. Azt teheti vele, a mit akar, felelősségre ezért senki sem vonhatja. Ábrahám feláldozhatta Izsákot, sőt Ahas és Manasse — igaz, Mózes törvényeinek ellenére, de nomád szokás szerint — több gyermeküket áldozták fel Moloch tiszteletére (2. Kron. 28, 3, 33, 6).

2. A *fellah*-arabnép legszámosabb Palesztinában. Valószínűleg az ország régibb lakosai arabokkal elegyedtek s így jelleg-vonásaiban keverék-jelleg. A szemita-vonás meglátszik rajta is, mint minden keleti emberen, de nincs az a határozott élezettsége, mire a beduin annyira büszke. A beszédjén is megérzik a zsidós származás, ruházata ellenben az arabokéra hasonlít. Hosszú, a csuklókig érő kék inget visel, fölötte a kecske vagy teveszőrből szőtt abát. Sokszor beéri az egy szál inggel, melyet kötéllel vagy övvel, tüsszővel szorít derekához, mint Péter idejében a halászok (Math. 10, 10, Ján. 21, 7). Illés és ker. sz. János szintén ilyen bőrvet viseltek, Jeremiás pedig lenből font övet hordott. Pénzét, bicskáját, pecsétgyűrűjét a tüsszőbe rejti a fellah. Az asszonyok szintoly kék ingben járnak, de övet nem viselnek. Azonfelül hosszú fátyolba burkolóznak, mely járásközben gömbösen felfuvódik. A zsidóleányok szintén fátyolosan jártak, azért mondja róluk a zsoltáros, hogy szemük úgy kandikál ki a fátyol alól, mint gerlicze szeme s friss orcáik úgy piroslanak, mint a gránát-almák (Ének 4, 1, 3). Rebekka lefátyolozta arcát, mikor Izsákot megpillantotta (I. Moz. 24, 65).

A fiatalság korán házasodik. 11 éves menyasszony és 13 éves vőlegény igen közönségesek Keleten. A korai házasság egyik félnek sem válik ártalmára, mivel ott gyorsan fejlődik a fiatalság; ellenkezőleg: a fiatal házasok annyira egészségesek, hogy a menyecske a legnagyobb könnyűséggel szüli meg gyermekét. Akárhányszor megtörténik, hogy a városba menő fellahnő hirtelen félre megy a bokorba, megszüli kisdédét s új szerzeményével keblén csatlakozik társnőjéhez, mintha semmi sem történt volna. A fiatalok ismerkedési helye a kút tájéka. Napszállatkor térnek haza a munkáról, akkor készítik el az estebédet, rizsbe főtt birkahúst, v. i. a pilavotrizszsel kevert babot, buza és babliszttal sült lepényt stb. Ilyenkor mennek a kútra, vállukon himbálva a vizes kannát, mint Rebekka tette, míg az egyiptomi felláhleányok fejükön viszik a vizes korsót, akár a mi tiszai- és balatonmelléki leányaink. Hogy aztán csupa véletlenül ott teremnek a legények is, az ott épp oly természetes, mint nálunk a fiatalságnak az alföldi kapolyánál vagy a gémes kút mellett való véletlen találkozása. Vállán viszi haza a felláhleány a kannát, a mint később gyermekét is mindig a vállára ülteti. Az asszonyért fizetett möring a mozlimeknél a lány apját illeti, keresztényeknél a nőnek hozományát teszi. A mozlimeknél a többnejűség dívik. Mindenki annyi feleséget vesz, a hányat elbir tartani. Szokás, hogy a férjhez ment lány rabnőt is viszi magával, a mint Lea is magával vitte Silpát, de az ú. n. nagy-

bátyai jog (Neffenrecht) is dívik, melynél fogva a nagybátyja elveszi az unokahugát s ha a házasság meddő maradt, az öcs veszi el a bátyja özvegyét. Ez határozottan zsidó szokás, mire a biblia többszörösen utal. (5. Móz. 25, 7—10. *Dixon*: Das heilige Land. 1870. 145. 1.)

A mozlím nőnek telette sanyaru a helyzete. Ura bármikor elküldheti s megesik, hogy egyik-másik a tizennyolczadik feleséggel éli világát — írja *Geikie*. Különösen könnyü az elválás, ha nincs fiugyermek. De van eset rá, hogy a gyermekek anyját is elüzi a mozlím s fiatal asszonyt vesz maga mellé, kinek sokszor a volt asszony és mellőzött anya a rabszolganője. Természetes, hogy szegény ember nem igen változtathatja feleségét s hogy végtére a megszokás, a ragaszkodás is könnyörületre indítja a mozlímet. Hogy a zsidó asszonynak szintén alárendelt helyzete volt és van maiglan Palesztinában, ezt egyszerűen fölemlítjük, mint a keletiség egyik jelleges vonását. Csak a kereszténység s Európa emelte ki a nőt alárendelt helyzetéből!

A felláh-k pásztorkodnak, marhákat tenyésztenek, földet mivelnek vagy beállanak részes napszámosoknak s a termés bizonyos hányadán osztzkodnak. A pásztorkodás ős foglalkozás Palesztinában. A Jordán keleti részeiben juhokat, nyugoti köves-bokros tájékán kecskéket s a tengermelléken szarvasmarhát, tevét, kevés számu lovat tartanak. A pásztor épp oly kajmos bottal húzza ki a bokrok között vagy valami sziklarészben eltévedt bárányt (Jez. 40, 11), mint Jézus idejében.

A pásztorsíp, füttykös bot, parittyá is ugyanaz (Zsolt. 77, 20), mint akkor. A legeltetés módja szintén a régi. A nappali meleg tűző sugarai elől u. i. valami árnyas helyre terelik a juhokat, este egyenkint megszámlálja azokat a pásztor s azonnal keresésére indul, ha valamelyik hiányzik. Igaz, hogy ez ürügy alatt lopni is járnak, mert az eltévedt vagy a sakáloktól, farkasoktól széttépett birkával nem kell beszámolni. Csak este és éjjel, meg kora hajnalban szoktak a juhok legelni, azért felváltva örködnek a pásztorok és biztonság okából minduntalan füttyentenek kutyáiknak. Reggelre a cserénybe vagy szikla-barlangba terelik a nyáját, akkor kezdődik a fejés (Math. 25, 32, 33. Jez. 32, 2). Máig dívó szokás, hogy a juhokat neükről szólítják s a kezes juhok, birkák készségesen hallgatnak a hívásra (Ján. 10, 3, 10, 11). Valamint a régi zsidóknál (Jez. 60, 7. Kir. 4, 23.) ugy a mai fellah-knál a vagyonosság mértéket a juh- és kecskenyájokban való gazdagság mutatja. A tej nem csak táplálékul, hanem nyári hőségben húsító italul szolgál úgy, mint hajdan; a kecske- meg a birkahus pedig mindennapi étel. Szárnyasok ritkán kerülnek a gyékényre (nincs asztaluk a keletieknek), azokat eladják a városlakóknak.

Szamár, teve és ló kevés van Palesztinában, több a szarvasmarha, melyek éjjel-nappal a szabad ég alatt tanyáznak. Almot nem szokás alájuk szórni, ganéjukat a szeméttel együtt a falu végére hordják és alkalmas időben, midőn a szél a falu felől fuj, felgyújtják. Az ilyen ganéjdomb neve *mezbele*. Ilyenek tövében sirdogált Jób, ilyen hamukupacz szolgál gyakran gabnatartónak,

mert száraz s távol tartja a férget; legyöpösödött teteje pedig kilátónak, este pihenő helynek kínálkozik.

A földmivelők búzát, kukoriczát, kását, uborkát, kelkáposztát termelnek; szőlő, olajfa, déli gyümölcsök szintén szépen díszlenek. A búzának aratása a tengermelléki rónán áprilban veszi kezdetét és júniusig tart. A Jordán síkján az árpát márcziusban sarlozzák, a búzát meg április havában, még pedig igen egyszerű, mondhatni kezdetleges módon. Miként az ó-szövetség idejében (Zsol. 129, 7) balkézzelel fogja az arató a kévét, sarlós jobb kezével pedig levágja a kalászatokat. Az utána jövő marokverő nagy csomóba köti azokat s a csomókat este kalangyába rakva a teve hátára adják, mely alig bir lépést tartani a két oldalán függő, nála nagyobb kalangyáktól. A mezőről egyenesen a szérüre viszik a kévét, hol ökrökkel vagy éles kavicsokkal kivert faszánkóval az u. n. *morag*-gal kinyomtatják. A moragnak maig, norag, movreja a neve, bizonyosságul annak, hogy az arabokká lett felláh-k a zsidóktól tanulták a cséplést. (2, Sam. 24, 22, Jób. 41, 21). Aratás ideje alatt igen sovány az arató élelmezése. Pörkölt búzán (Ruth 2, 14), kenyérmaradékon él az arató, és legföljebb aludttejjel lakhatik jól. A kinek nincsen igásbarma, maga csépel ki cséppel kis termését (5. Móz. 25, 4), miként a szegény Ruth tette volt. A rostálás este a szél beálltával hegytetőkön vagy egyáltalán széljárta nyílt helyeken történik; 10 órakor éjjel megszűnik, mert akkor igen erős már a szél, mely a nappali meleget elüzi, «erős szélben pedig nem lehet lapátolni», mondja Jeremiás próféta (4, 11).

A gyümölcsfélétet őszi szedik, ugyanakkor verik le az olajfa termését. Az olajfa már a zsidók beköltözése előtt igen elterjedt fája volt Palesztinának (5. Móz. 28, 4). A köves napsütötte helyeken valóságos áldás e fa, mely csak a tizedik évben hoz jó termést és negyven évig él. Hogy dúsan teremjen, körülárkolják s néha kecskeganéjjal megrágyazzák. Azt mondják, hogy a sáska jót tesz a fának, mert sáskajárás után többet hoz, mint az előtte való évben. Palesztinában ma sok olajfa elvadult (5000 drb.), miből azt következtetik, hogy megfogyott Palesztina népessége, amin csöppet se lehet csodálkozni, mert a szegény Palesztina rendezetlen birtokviszonyaival, tőke- s a vagyonsbiztonság hiányával nem vonzhat senkit. A föld sehol nincsen tagosítva, végtelen hosszú, keskeny szalagban húzódnak a szántók, úgy, hogy az ember nem győzi várni, mikor fordul már a primitív eke elé fogott ökör? Hajdan nagy kivitele volt az országnak olajból (5. Móz. 28, 40, 7, 13; 24, 1; Kron. 27, 28, 2; Kron. 32, 28), ma sajtolt olaja a búzával, borral együtt az országban maradnak.

Valamivel rendezettebb a szőlőmivelés, melyre Palesztinának krétás lankái nagyon alkalmasak. Hamar fut le róluk u. i. az esővíz, nappal meleget, éjjel a rajtok tapadt ködtől nyirkosságot kapnak. A selyemzöld olajfa, a sötét lombozatu füge mellett a fokozatokban emelkedő szőlők jellemezték már III. Totmesz egyiptomi király idejében (1600 K. e.) a Jordán völgy lejtőit. Nagy hirnek örvendtek az Egedi melletti szőlők (Jer. 48, 33). Sajnos, ma kipusztultak, a tőkétet locsoló öntöző-csövek romokban hevernek. A hol megmarad-

tak a szőlők, pl. Hebron vidékén vagy a Helbon hegyen Damaszkusz mellett, ott a szüret azért ma is elég víg. Dal hangzik a lejtőkön, kurjongatva biztatják egymást a szőlőszedők, még azok az óriási mustkádák is divatban vannak, melyeket a régi zsidók használtak volt. A kőkádakban többen taposhatják egyszerre a fürtöket, miközben a piros-fekete szőlőből kiföcscsenő létől piros foltokat kap a ruhájuk. Ezekről mondja Jezaias: «Vérök (Luther «vagyonnak»! fordította) ruhámra föcscsent» (Jez. 63, 2, 3). A szüret szeptember és október hónapokra esik, mikor már a téli eső megindul (Amos 9, 13). Többnyire a fekete szőlőt bujtatják, a fehér ritkább (Betlehem). Az óriási fürtű eszkoli szőlő Beerzeba (nem Hebron) vidékéről fehér nagyszemű szőlő volt. Déli Judeában, Moab északi részén, Sziloh és a ma ismeretlen Szibma körül nagyban virágzott a szőlőművelés. Hires volt továbbá a genezarethi tó melléke édes szőlőjéről s el sem hinné az ember, hogy a hol most bogáncs, meg tüskés kóró terem, ott a hajdankorban 10 hónapon át aranyszínű fürtök értek.

3. A *városi arabok*, iparosok, kereskedők, kik becsületesség dolgában nem kényesek, kivált ha európainak rászédéséről van szó. A módosabbak cifrán szeretnek ruházkodni. Fehérneműt is viselnek, fölötté egy csomó mellényt és ujjast, mindezek fölött pedig még két, a láb fejéig érő köntöst. Egyik gyapotból, a másik selyemből való. Sokat adnak a házi kényelemre. Azért bármily kopott, lehámlott vakolatu, alaktalan a városi arabnak lapos tetejű háza kívül, annyira elütő belső berendezése. Az udvar felfutó növényekkel s fűgékkel beárnyalt kert, közepén szökőkúttal; körülötte mozaikkal kirakott folyosók vezetnek a szőnyegekkel, tapettákkal, arabeszekkel és színes üvegekkel diszített termekbe.

4. A *zsidók* Palesztinában manapság *idegenek* számba mennek. Csupán a damaszkuszi zsidókról mondják, hogy egyenes leszármazottjai a palesztinai zsidóknak, de az országnak többi 150.000 zsidója beköltözött *spanyol* és kelet-európai, illetőleg *orosz-lengyel zsidó*. A spanyol zsidók a Magrebből és Spanyolországból valók s az arabok kiűzetése után tértek haza Palesztinába, nevük *zefárdim*. Azt állítják magukról, hogy Jézus szavai: «Az én vérem rátok és unokáitokra szálljon!» nem vonatkozhatnak rájuk, mert akkor már (?) Spanyolországban laktak. Az orosz-lengyel zsidók részint önként, részint kénytelenségből költöztek ide. A talmud szerint u. i. a szent földön eltemetett zsidók hamarabb fognak feltámadni; a többinek földalatti úton kell bujkálni, míg a Tiberiasz tó melletti Szajed hegyéhez érnek, hol a Messiás világitéletet fog tartani. Az orosz-lengyel zsidókat Akinazim-eknek nevezik, nagyobb csoportokban a Kurmul (Karmel) hegy tövében, az Ezdrelon síkságon s az angol palesztinai társaság közbenjárása folytán túl a Jordánon Gilead földjén laknak. A zefárdimek gazdagabbak, csinosabb testalkatúak, finomabb modorúak, kiknek *nem* kell többé megkülönböztetésül fekete turbánt viselniök (nálunk Temesvárott él még néhány család spanyolországi eredetű zefárdim); holott az Akinazimek földet művelnek és prolettárokként tengődnek, csakhogy őseik földjén éljenek

s haláluk után az ígért földjében pihenhessenek. Ruhájuk az ismert fekete kaftán sárga tunika fölött, széles karimájú nemez kalap, meg a jellemzetes pajesz fülük mellett.

A *karaiták* kevesen vannak, legtöbben Oroszországban élnek. A szadduceusok utódjai s rationalismusuk miatt a zsidók protestánsainak mondatnak. Elvetik a talmudisták és rabbik fantasztikus szórszálhasogatásait s Mózes öt könyvének értelméhez betű szerint ragaszkodnak. — Jeruzsálem elpusztítása után egy részük a Krimbe és a Fekete tenger mellékére menekült, kis töredékük pedig Palesztinában maradt. A mennyire lenézik Oroszországban a lengyel-zsidókat, oly nagy tiszteletben részesítik a Karanitákat s e tiszteletre Palesztinában is rászolgálnak. Arczvonásaik finomabbak, kifejezésük nemesebb, méltóságosabb, magatartásuk komoly, rezervált, éppen nem tolakodó vagy merész. Igen takarosak, tiszták ruházatukban, meg otthonukban; békés természetűek, szorgalmasak és igazságszeretők. Becsületességük, vendégszeretetük közmondásos és a szegények iránti könyörületességben valamennyi zsidó felekezeten túl tesznek. Hosszú talárformájú köntöst viselnek, miként az örmények; a nők hajukat apró kis vaskocsokba fonják és piros fezt tesznek fejük búbjára. A leányok között gyakran megkapó szépségek találkoznak, a keleti jelleg minden bájával és tüzével.

A *szamaritánok* kiháló félben lévő törzse már csak néhány családot számlál. Eredetileg szir és asszir (Dixon szerint hellén?) gyarmatosokkal keveredtek, s nem követték a zsidókat babyloni fogságukba; innen az a nagy gyűlölet és tartózkodás, melyet a zsidók részéről tapasztalniok kellett (Math. 10, 5 Jan. 4, 4). A szireket Assorhaddon, a helléneket (2, Kir. 17, 24) Nagy Sándor telepítette a termékeny Szamariába. Mivel e gyarmatosok zsidó nőket vettek feleségül, hamar elzsidósodtak (Dixon i. m. 263. l.). Ők tagadják a vérvegyülést, ellenkezőleg a legtisztább vérű zsidóknak mondják önmagukat. *Geikie* szerint a szamaritánok szívesen egyesültek volna a babyloni fogságból hazatért többi zsidóval, ha Éssanak egyesítő törekvéseit a rabbiknak kizárólagos és gyűlölködő gőgös szelleme meg nem hiúsítja (*Geikie* 1. m. 703. l.). Ez idő óta csak a Pentateuchban hisznek, melynek igen régi, valószínűleg Krisztus idejében kecskebőr pergamentre másolt példányait nemzeti ereklyének tartják és ez idő óta csak egymás között házasodnak, miáltal számuk rohamosan megfogyott. Ujabb időben mégis némi gyarapodás mutatkozik náluk. 1853: 122 voltak, 1883: 130, 1890: 190, 1891: 220-ra ment a számuk. A Messiást buzgóbban várják, mint fajtársaik s megkülönböztető jelnek piros turbánt, meg fekete abát viselnek. Eredeti szokásuk, hogy husvét előestéjén bárányt ölnek, vérével a gyermekek homlokát bekenik s az áldozatot a Kalim (főpap) holdvilágos husvét estéjén szokta bemutatni.

A Haraan hegységben s a Hermon körül a *Druzok* élnek. Testi jellegük feltűnően különbözik a szemiták typusától s különösen a bogár szem, a vöröses szőke haj, európai szabásu arcz a kaukázusi jelleget juttatja eszünkbe. Mozlim unitáriusoknak vallják magukat, de *Sepp* dr. szerint vallásukba perzsa,

egyiptomi, keresztény és zsidó vallási fogalmakat keverték. Hisznek a megtestesülésbe s azt tanítják, hogy az Isten időről-időre emberalakot ölt. Legutoljára Hakim egyiptomi kalifa alakjában (996—1020) jelent meg az emberek között.

Családi életük tiszta. A nők oly kiváltságokat élveznek náluk, mint sehhol Keleten, mert nem szabad őket házi teendőkkel a tanulástól, olvasástól elvonni. A birtokjognak élvezésén kívül rájuk van bízva a házassági ajánlat elfogadása vagy visszautasítása. A férfiakat a mértékletesség, nyíltság és igazmondás jellemzi. Takarosan, feltűnés nélkül öltözködnek, s keresetlen választékossággal beszélnek. Választott és megkülönböztetett népnek tartják magukat, mint a zsidók.

Halálos ellenségeik a kath. Maroniták a Libanon. E század elejéig barátságban éltek e néppel, melylyel máskülönben rokonok, de a törökök bujtogató politikája egymásra uszította a két nemzetiséget. A mozlím Druz ez idő óta kedvét leli a keresztény Maronita leölésében, miben sajnos, még angolok is közreműködnek, mert a Druzok segítségével igyekeznek politikai befolyást nyerni Palesztinában. Felvilágosításul csak annyit, hogy a kath. Maroniták francia védelemben részesülnek, az orosz pedig a gör. kel. görögöket, szíreket pártolja. (Bővebbet: *Balbi-Czirbusz: Ázsia 1897. 542—848 l.*)

Végre a Dsolanban cserkeszeket telepített le a török kormány s a tengerparton *Metualikat*, kik vakbuzgó síták, senkivel a világon közösséget nem tartanak és legjobban gyűlölik a zsidókat, meg a keresztényeket.

c) Városok és helységek.

Palesztináról és Sziriáról semmit sem tudnak ma a török igazgatás alatt. Sem Szorisztánt (Sziria), sem Kánaánt, Jordánt nem ismernek, nem emlegetnek többé, mert a török-arab világ saját nyelvére keresztelte a hegy- s folyóneveket és a hajdan római, meg keresztény országokat. Palesztina és Sziria ma két külön helytartóshoz tartoznak. Az egyiknek főhelye *Es Sam* (Damaszkus), a másiké *Haleb* (Aleppo). Libanon, Dsebel el Ghorbi, Jeruzsálem vagy El Kuds vidéke azonban 1862 óta európai jótállás mellett önhatósággal bíró muteszariflik (pasalik), természetesen török fennhatóság alatt. A keresztény lakosság keresztény helytartót kapott, ki az európai hatalmak védelme és ellenőrzése mellett kormányoz. A mozlím községek azonban a halebi és az essami helytartóknak vannak alája rendelve.

Mi Palesztinát hagyományosan *régi felosztása* szerint ismerjük, azért erre is kell kiterjeszkednünk, ámbár a városokat és helységek természetes fekvésök szerint csoportosítjuk.

Samaria, Galilea, Judea, Perea ma a helyszínén ismeretlen földrajzi elnevezések. A zsidók elhelyezkedése eredetileg törzsekként történt, még pedig — az orientalisták véleménye szerint — lassu terjeszkedéssel keletről nyugat felé. A hagyomány a törzseket három csoportba osztja: későbbiek,

fiatalabbak s nem közvetlenül leszármazottakra. A régibb törzsekhez tartoztak: Reuben, Jehuda, Sime-on, melyek délen, és Issáhar, Jebulon törzsekre, melyek északon laktak; közük a fiatalabb csoport törzsei, ú. m.: Menasse, Efraim, Benjamin törzsek foglaltak helyet. Az elhelyezkedés jelzi a hódítás sorrendjét. A nem közvetlenül leszármazott törzsek közül a Dan délnyugaton, Gád délkeleten, Naftali és Aser északon legjobban keverődtek a Kánaánitákkal, ezek a határszéli törzsek tehát meg nem őrizhették vérük tisztaságát, de a támadásban bizonyára a legelső, a hódítás sorrendjében kezdők voltak. A Jordán-folyó völgy keleti részeiben lakó három törzs később is pásztorkodással foglalkozott, míg a nyugati tájakon élő 9 törzs földművelést űzött, kivéve a legnagyobb törzsnek, a Jehuda vagy a Juda törzs lakóhelyét, melynek déli fele terméketlen.

Galilea leginkább érdekli a keresztény világot, mert a nazarethi *Jézus*, a világ Megváltója galilei származású volt. Galilea Fönikia mögött a Genezareth tónak környezetén terjedt. Lakói az orientalisták szerint erősen keveredtek szirekkel és kánaánitákkal, már azon okból is, mert 722 és 586 K. e. a zsidók egy része kitelepített és szir meg phöniki telepésekkel pótolgatott. A vérkeveredésre és az idegen telepítvényesekre való vonatkozással kapta zsidó nevét Galil-hag-gojim vagy haggatil, azaz pogányok vidéke, mely névből a hellének Galilai aeogr. neve származott Alsó-Galilea erdős-berkes terület volt s a Liban vidékéhez tartozott. K. e. 127 óta a Makkabeusok dynastiája annektálta s a rómaiak idejében városok keletkeztek benne pl. Kaszarije (Caesarea).

Samaria a hosszában elnyúló Palesztina középső részét tette. Igen termékeny dombos vidék az Efraim és Menasse törzsek őstanyája. 935. K. e. az egységes zsidóország felbomlása után az északi királyság főtartománya volt s mivel a tizenkét törzsnek nagyobbik felét magába foglalta: Izraelnek azaz szövetségesnek neveztetett. Samaria nevét egyik városától a 850-ben Omri által épített Somrón-tól kapta, mely Herodes idejében Sebastije lett (görögösen Samartitis). Fővárosa Sesem vagy Siche (Iikéma) a rómaiak idejében Neapolis, ma Nabulus vagy törökösen Nablosz, annak a néhány szamaritanus családnak lakóhelye, kik még a hajdankorból fennmaradtak.

Judea az egységes monarchiának délnyugati sarka, felbomlása után a déli királyság főtartománya, melyhez a hatalmas Jehuda törzsön kívül Simeon, Benjámín és Dán törzsek is tartoztak. Benjamin törzsnek lakóhelyén Juda határán 700 m. magasságban, a kánaániták egyik törzsének a jebuziták fellegvára Zion (Szijjon-vár) emelkedett: ezt választotta Dávid fővárosának a régi Hebron helyett s elnevezte Jerusolajim-nak (görögül Hyerosolyma, a béke örököse). A perzsák uralma alatt Judea észak felé bővült s elvette az efraimi dombos vidék egy részét, míg a Makkabeusok független hatalma alatt a tengerpartot is annektálta. Herodesnek idumei dinasztija alatt Phönikia, Samaria, Galilea s a Jordán keleti partvidéke a judaei királysághoz tartoztak. Ő vetette meg Augus-

tus tiszteletére Kaizarijének elnevezett főváros alapját, a hol a palesztinai prokuratorok laktak.

Perca a Jardenen túl való Palesztinát jelentette. Neve görög t. i.: perá tu potamu, zsidóul: héber hannuhar, vagyis túl a Jardenen. Ósrégi neve Gilead (ejtsd: dsile ad), arabul máig Dsebel Dsela ad (1000 m. magas hegy), mely az ó-szövetségben a Jordánon túl való hegyes vidékre alkalmaztatott, megkülönböztetésül a sík Kánaántól. Később a Jordán balparti déli vidékét értették a Jormák (Jeromükész) folyóig, míg az északi a Genezáreth tavától keletre eső tájékat Dsolannak (*Γαλιωρίτις*) vagy Golan földjének nevezték. A Makkabeusok idejében a két terület Judeához volt kapcsolva.

A palesztinai városok, mint említettem, naggyobbára a hegyhátak vizválasztójára, vagy hegyfokokra épültek, hol őr- és védelmi helyekül szolgáltak. A síksági városok a kereskedelemnek vagy a termelésnek köszönik keletkezésüket. Építőanyaguk rendszeren a mészkő; innen a városok szürke-sárga, poros külseje. Síksági helységeknel a vályogot és égetett téglát is használtak. Rendről, tervszerű építésről szó sem lehet Palesztinában, mint egyáltalán Keleten, mert utcák vagy utak európai értelemben nincsenek. Mindenki oda építi házát, a hol kedve tartja, vagy a hol üres telke van. Egyik kijebb, másik beljebb. Az egyenes és szabályos vonalat mintha gyűlölnék a keletiek. Minden görbe, ferde, piszkos, rendetlen és aránytalan ott. Utcák helyett keskeny, sötét, kátyus, zökkenős, össze-vissza tekergő boltozatos bűdös sikátorok vannak, illetőleg alagutaknak nevezhető girbe-görbe rézsutosan kapaszkodó és hirtelen lejtővel lebukó folyosók szeldeklik a város területét. Azoknak fülkéiben kuksolnak a szatócsok, kereskedők, mintha szándékosan keresnék a homályt, hogy áruik hibáit a vevők észre ne vegyék; ott dolgoznak a ház előtt való műhelyekben a különféle iparosok; ott csatangol nappal a kutya, éjjel a sakál, hyéna, hogy a fetregő piszkot, kátyukban összefolyó s megbűzhödt moslékot, az utcára kivetett ürüléket, gyümölcshéjat, vagy ételmaradékot elfogyasszák. Az ilyen sikátorban alig fér el egy teve vezetőjével, gyalog szinte lehetetlen benne járni a sok gödör, kottyánó és hepe-hupás talaj miatt. Legélénkebb a városok élete az ú. n. közökben (szuk), melyek némileg a mi tereinkhez hasonlítanak, de szabályosságuk vagy kiegyenesített oldalaknak teljes híjjával vannak. A közök vagy terek közepén vízfelfogó és levezető árkok csavarognak, melyeket csak a záporosók szoktak kitisztítani. Nagy ritkán találunk bennök rendes cziszternát, kerek kutat vagy kicsike kertet. A terek bazárjaiban sűrög-forog a kufár népség, itt hallik a vízholdó napszámosnak lármája, a tevehajcsárnak rikácsolása, itt álldogálnak, báméskodnak, pletykálnak a czellengők; itt hallgatják a mese-mondók elbeszéléseit, nézik a cseprürágót, kigyószelidítőt és áhitoznak a felhalmozott gyümölcs után az édes semmittevésben gyönyörködő keletiek.

A városokat omlatag kőfalak veszik körül, rendszeren a régi kultur-világ maradványai. Kapuikat éjjelre be szokták csukni s a ki az esti ima után a városon kívül rekedt, azt ugyan be nemeresztik. Hogy világitás, utcák, házak

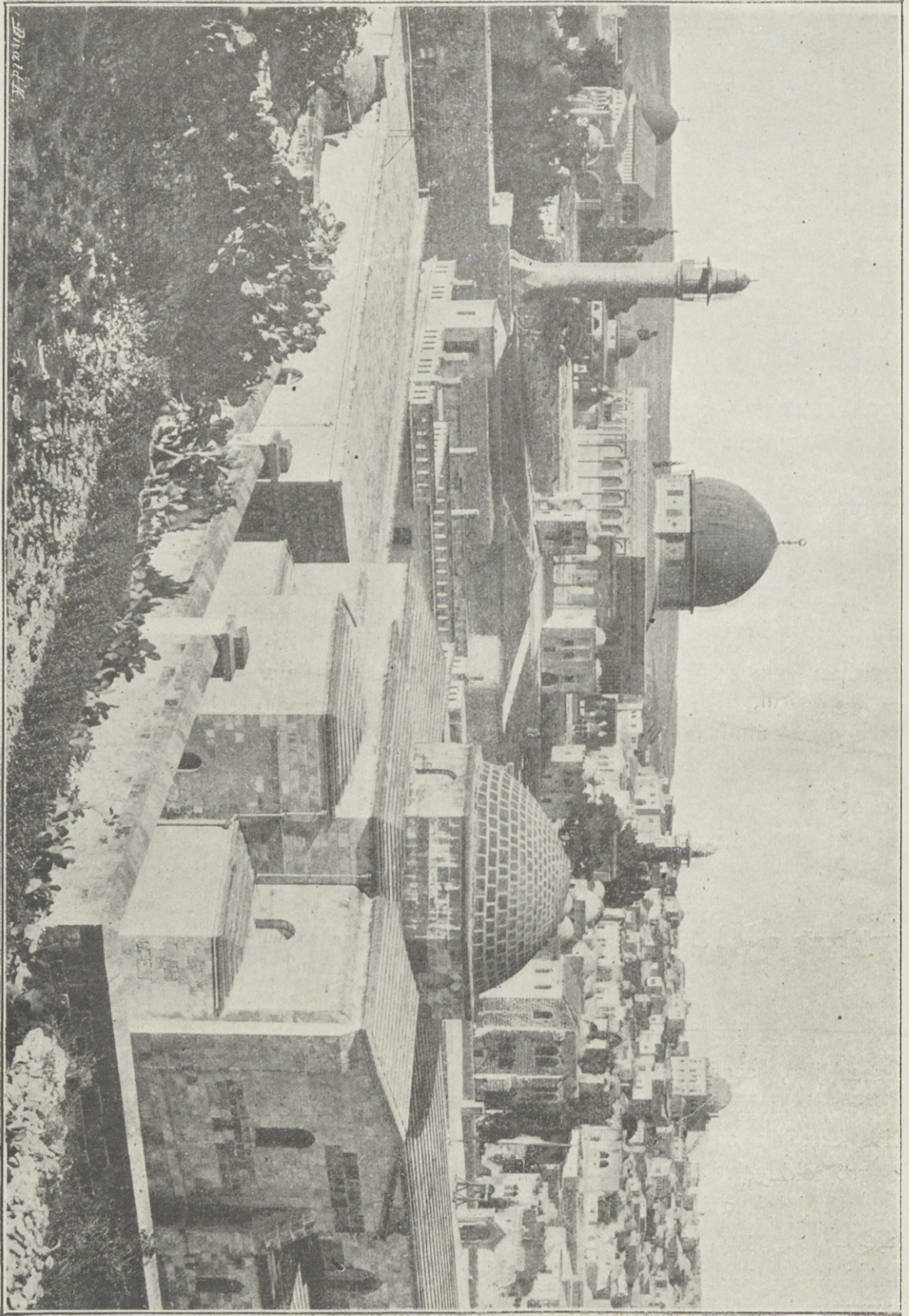
számozása ismeretlen a keleti városokban, azt a mondottak után nem kell különösebben bizonyítanunk. Csupán a hol állandóan európaiak laknak vagy idegenek fordulnak meg nagyobb számmal, ott találunk néhány lámpást, kocsit, sőt itt-ott még kövezetet is.

A házak teteje lapos, néha erkélylyel, illetve korlátokkal koronázott.*) A tetőkön csinált sátrak alatt henyélni, hüsölni s aludni szoktak, mint hajdanában (I. Sam. 9, 25. Közm. 21, 9) s ott imádkoznak a dervisek vendéglátó gazdájukért. Az utca felé csak néhány apró rácsos lyuk jelzi az ablakok helyét. Persze ezek az ablakok nincsenek sorban, sem függőleges, sem vízszintes irányban, hanem a közmondásos keleti hanyagsággal, hol itt, hol ott szakítják meg a háznak külső tömlöczszerü vakolatlan, meszeletlen falát. Az udvar felé azonban nagyobb ablakok szolgálnak, itt kertek is felvidítják a szemlélőt s bizonyos keleties titokzatos kéjes pompa, fényüzés tárul a csodálkozó európai turista elé. Természetesen előkelő ember házaról van szó. A szegény ember háza belsőleg is oly ronda, piszkos, sötét, dohos, mint kívülről, — a városokban nagy számmal előforduló barakk-épületekről s nyomorult sárviskókról nem is szólva. Az említett udvarkertek hajlongó pálmaikkal, a gazdagok nyári lakásai a mecsetek színes tégláju kupolái és karcsu minarettei mutatják oly keleties színben az előázsiai városokat, hogy a turisták majdnem kifogyhatatlanok a tündéries fény, sajátos varázslat, bűvös bájosság, mámorító tarkaság s több efajta kitételekben. Az utazók higgadt csoportja azonban sem szépnak, sem káprázatosnak nem találja a keleti városokat, mert az európai szellem és ízlés homlokegyenest ellenkezik a bennök divó ázsiai felfogással és esztetikával.

Nyugoti emberre nézve Palesztina városait a szent helyekhez kötött gondolatok és érzelmek teszik vonzóan érdekessé. A romokon eltűnődik a keresztény európai, míg a keleti mozlim közömbösen halad el mellettök! Nekünk a romok is kedvesek, de a fatalista mozlim nem érti, hogyan lehet omlatag falak mellett könnyezni és kopott feliratokat másolgatni? Ez okból sok helyről csak azért emlékezik meg Palesztina geografusa, mert értékes romokat mutatnak; lévén a romok-geografiája egy darab kulturhistória, Palesztinában különösebben az emberiség szellemi és erkölcsi haladásának egy-egy fokmutatója . . .

Palesztina legjelentékenyebb városa mai napig: *Jeruzsálem*, zsidóul Jerosalájim, azaz a béke örököse, arabul el Kuds, a szent város, mert színhelye volt Mohamed állítólagos mennybemenetelének. Jeruzsálem a judai hegység vízválasztóján az észak-déli, meg kelet-nyugati utak keresztező pontján, egy kiugró földnyelven 780 m. magasságban épült. A jerichói oáz és a Kell vadi bejárója jelzik a kelet-nyugoti utnak kapaszkodóját, mi által a Jarden keleti tája a tenger mellékével jó kapcsolatba. Északon és keleten a Kidron patak folyja körül, melynek felső völgyét Jozafat völgyének nevezik; déli tövében a

*) Jézus figyelmeztette tanítványait, hogy veszedelemkor ne menjenek le a házba, de a lapos tetőkön meneküljenek (Math. 24, 17, Márk. 13, 15).

JERUSALEM.

Hinnom árka vonul, mely ősszel és tavasszal megtelik és horhós alakja miatt Gehenna, a pokol pitvara nevének ismeretes. A földnyelv kelet-délnyugot felől meredeken megszakad e völgyek fölött, ezért stratégiailag nehezen megközelíthető pontja volt mindig Judeának e városa a Földközi tenger s a Ghor között. Innen eredhetett a város zsidó neve.

A földnyelvet egy harántékos, a Kidron pataka felé lejtősülő horpadék két részre osztja. Ez a sájtosok völgye (Tyropäon), melynek egyik partos része a templom halma (Moriija), a másik, a magasabbik: a Zion hegye, a felső város. A város be van ugyan temetve százados (25 m.) romokkal és törmelékkel, de azért hajlása máig észrevehető.

Torquato Tassonak költeménye természetűen rajzolja a szent város fekvését (Megszabadított Jeruzsálem III. 55). A várost köröskörül hegyek veszik körül. Észak-kelet felől az olajfák hegye, északon a Szkopasz, nyugaton a bethlehemi malmok s a Takos, délfelől a Dsebel Abu Tor. Azért mondja a zsoltáros, hogy hegyek koszorúzzák a várost, minden oldalról bástyákként környezők (Zsolt. 81, 1; 125, 2). Egész Judeának kellett előbb elbuknia, míg Jeruzsálem ostromára került a sor s az igazi küzdelem akkor kezdődött, mert a várost csak észak felől lehetett megközelíteni, de itt magas falak s bástyák védelmezték, a többi oldalát a földnyelv meredek homlokszikláit oltalmazták. Fekvése némileg Veszprémére emlékeztetett, nem hiába, hogy ott is van Jeruzsálem-hegy.

Dávid és Salamon első várfala a Moriija hegyet s a fellegvárat zárta körül; a falon kívül keletkezett városrészeket 740—680 K. e. egy másik fallal vették körül, mely a babyloni pusztítás alatt beomlott ugyan, de Ezra és Nehemiás által helyreállítva K. u. 40-ig megmaradt. Herodes Agrippa az északi városrész bekerítése végett egy harmadik falat húzott, melyet Titus lerombolt, de Hadrian ny. ék. részét újra fölépítette, midőn a zsidó városból Aenea Capitolina neve alatt római telepet csinált. Ez a fal nagyjában máig megmaradt déli szárnyának kivételével és Szulejman rendeletére négyszögű kövekkel kijavított. Tetején széles sétahelyek vannak, melyekről szép kilátás esik Jeruzsálem környékére. A 6 km. hosszú (Geikie szerint 4 km.) falak magassága 6—16 m. helyenkint a földnyelv meredek málja fölött 30 m. Itt lépcsők vezetnek föl a falakra, a melyeket 40 torony véd és 7 kapu megszakít. A kapuk között azonban csak 4 nyitott u. m. a Dsaffa kapu nyugaton, Damaszkusz kapuja északon, a Szt. István kapu keleten s a Zion kapuja délnyugaton. Be van falazva Herodes kapuja északkeleten, a keleti aranykapu és a déli szerzetes-kapu.

A város négy negyedre oszlik, ezek közül az északnyugati és délnyugati örmény városrészt keresztények, a déli negyed zsidók és a város felét elfoglaló keleti negyed a mozlimok lakják. A városnak 43.000 lakosa közül 6000 keresztény, 10.000 zsidó, a többi 27.000 mozlim. A felekezetek számarányaiban igen eltérnek az utazók értesítései. *Gulhe-Ebers* 25.000-re tevéen a lakosok számát: 7000 mozlimet, 13.000 zsidót és 5000 keresztényt számlál.

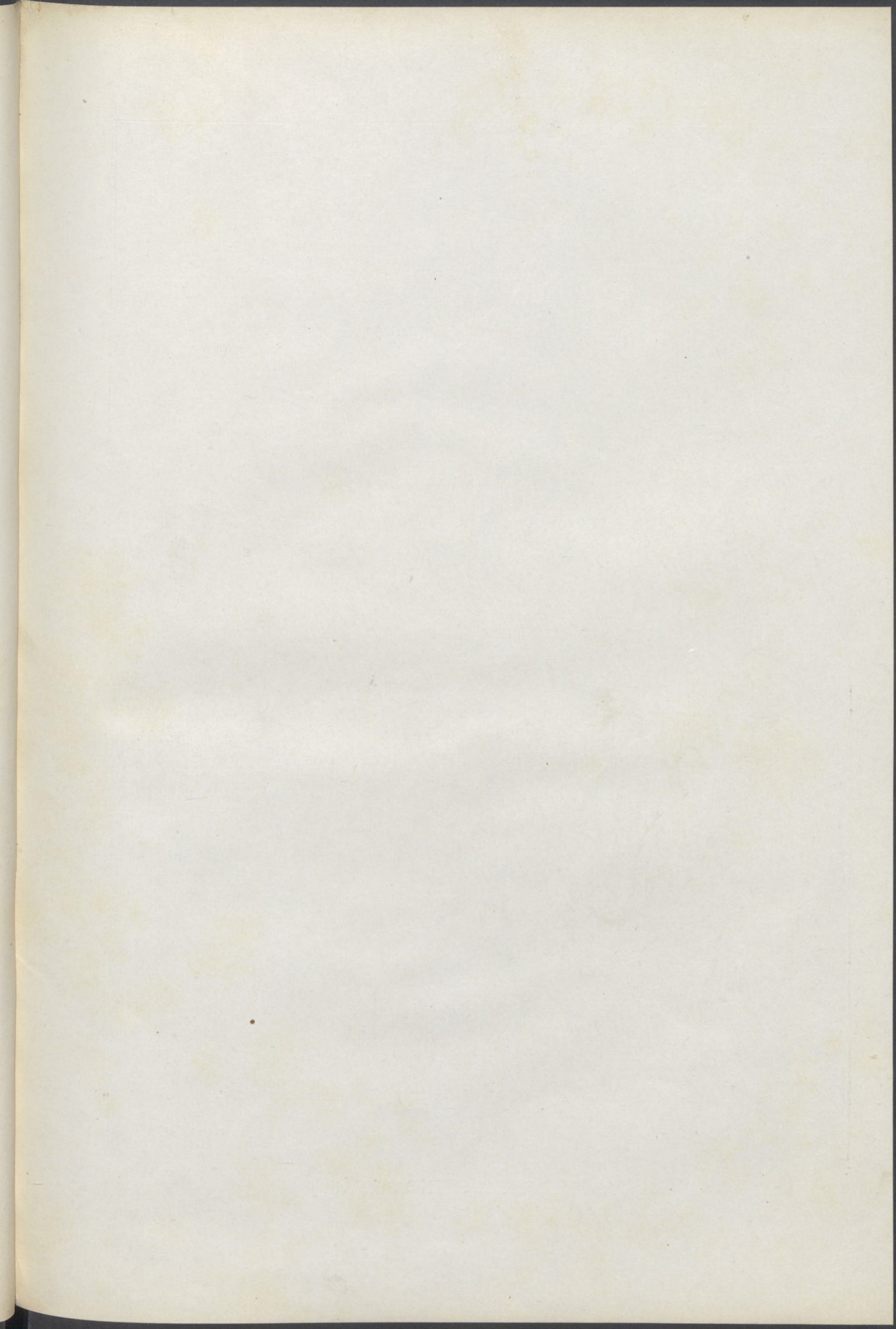
Geikie szerint a 30.000 lakosnak fele keresztény, a másik fele 24 felekezetre szakad; *Kepler* még 45.000 lakosra becsüli Jeruzsálem népességét s annak fele szerinte zsidó. Ugy látszik a becslés bizonytalan, de valószínűleg *Kepler*nek van igaza, mert a mozlím elem erősen csökken, a zsidók meg szaporodnak. *Fischer* szerint a város $\frac{5}{8}$ zsidó (?).

Területét szintén kicsire fogják. A templomtér kihatásával a város a damaszkuszi és zioni kapuk között északról dél felé 1080 m., a nyugati dsaffai kaputól keletre a templomtérig 630 m. A templomtér szélessége 270 m. és hossza 450 m., ha ehhez még a két északi szélén kitáguló 360 méteres négyszöget adjuk, megkaptuk az egész város területét. Sokat lehordtak, simítottak, betemettek, sokat elkoptatott az idő és a sok háboru. A mai Jeruzsálem 10—20 m. fekszik a Jézus korabeli város romja, törmeléke fölött; az ó-szövetség idejéből való Jeruzsálemet még 2—3 m.-el lejjebb kell keresnünk. Így nem csoda, ha a völgyek, mélyedések feltöltettek, a kiálló sziklák lekoptak s az emberi pusztítás romokkal egyengette a város szintjét.

Így lekoptatták a Morijja hegy tetejét is, melyen az őskorban Salomon temploma, később Omar mecsetje, Jeruzsálem legmutatósabb épülete emelkedett.

A szuk-el-kattunin, vagyis a gyapotbázárook közül u. i. a *Haram es sérif* nevű szent térre jutunk, melyen most *Omar mecsetje*, illetve a *szikla bazilikája* (Kubbet esz szachra) áll. Nevét egy 17 m. hosszú, 43 m. széles és 1 m. magas szikla-csúcsról vette, melyen az áldozatokat szokták volt régen bemutatni. A szikla mögötti mély hasadék arra való volt, hogy az áldozatok vérért a Kidron patakkaal összeköttetésben levő gádorba vezesse. A legenda szerint e kövön akarta Ábrahám Izsákot feláldozni; ezen állott a frigyszekrény s ezen imádkozott Mohammed, mikor a mennyekbe szállt. A kőszirt követni akarta Mohammedet, de az angyalok visszatartották és most a mozlímek hite szerint ég s föld között lebeg, ámbátor nagyon biztosan áll az említett sziklahasadék szélén. A keresztés vitézek márvánnyal vonták be, most pedig csinos vasrács környezi és baldachin borítja. A kőszirt körül emelkedik 12 oszlopon és 4 pilléren a mecset nagy kupolája. *Sepp* és *Schick* kutatásai szerint a bazilikát kupolástól Justinian építette, tehát Omarnak, ki 637-ben hódította meg Jeruzsálemet, semmi köze építéséhez. Omarnak összes érdeme az, hogy Mohammed utasítását követve, a város elfoglalása után Dávid imaházát kereste, de nem tudván, melyik legyen a sok közül az igazi, megpillantotta a Morijja hegyen levő bazilikát s e szavakra fakadt: «Nagy Isten, ez az a templom, melyről énnekem a próféta szólott, amikor Berak lován éj idején meglátogatta!» Ez idő óta Omar mecsetjének nevezik a bazilikát, pedig Omárnak épp annyi érdeme, mint Mohammednek, ki tudvalevőleg soha életében Palésztinában nem járt, vagy Abd-el-Meliknek (685—705), ki csak nevét vésette falára, de egy sarokkővet sem illesztetett a bazilikába.

Antonius martír már 570-ben látta a keresztények által épített templomot és egy görög felirat *Voque* s *Braun* közlései szerint világosan meg-

DIVALD. K.

ASSZONYOK A SZENT SIRNÁL.

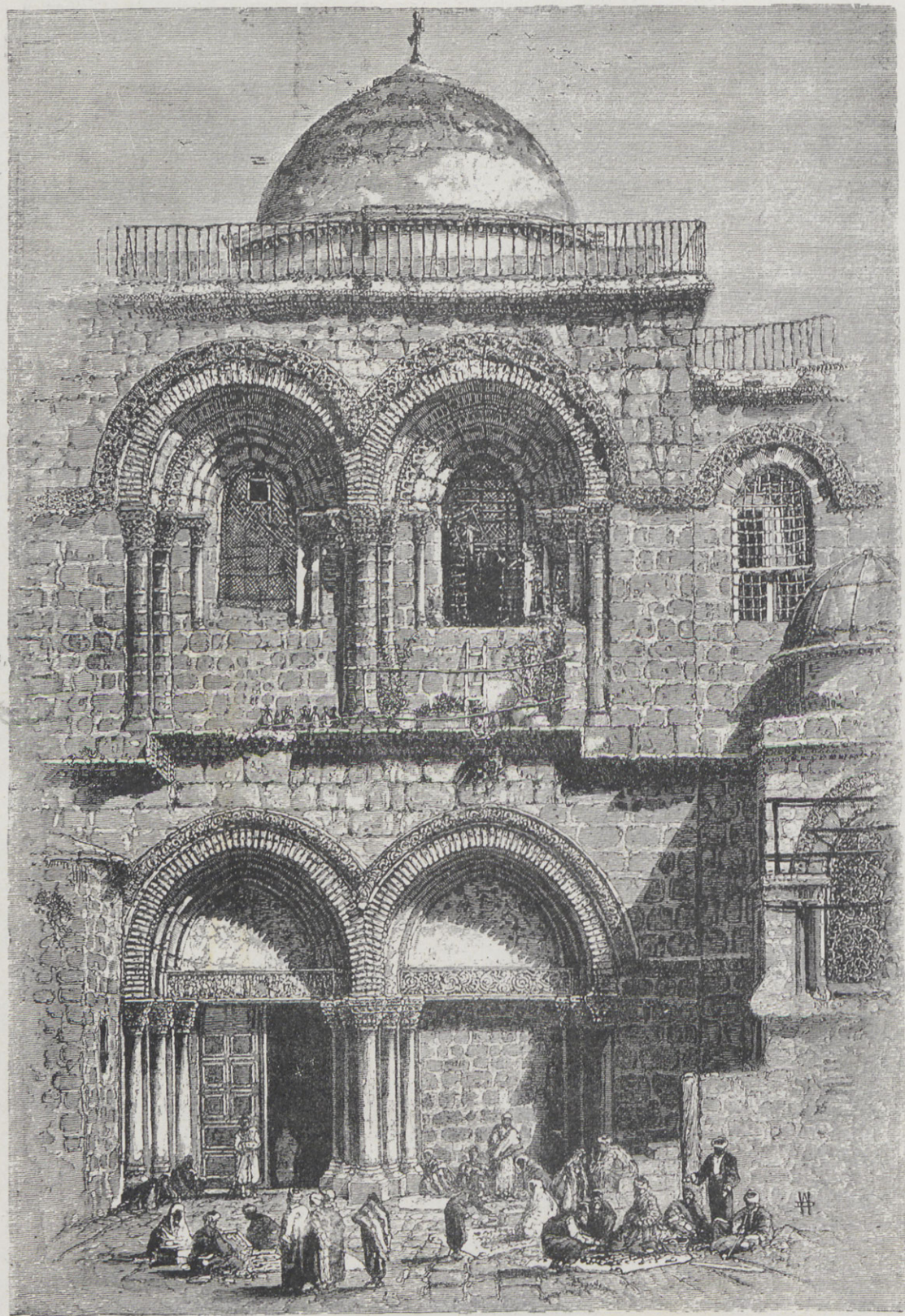
mondja nekünk, hogy Omár állítólagos mecsetje bizánczi, nem arab eredetű. Mégis a mozlimok annak tartják s egy-két protestáns turista, még *Geikie* is (i. m. 446. l.) inkább hallgat a mozlimok kósza hagyományára, mint kétségtelen műtörténelmi és archaeologiai okokra.

A 30 m. magas kupola körül nyolczszögű két hajóju, 8 pilléren és 16 oszlopon nyugvó alépitmény látható. A nyolczszögnek minden oldala 33 m. hosszú, kerülete tehát 264 m. Vele párvonalosan 4 m. távolságban drót-kárpit van felakasztva, 10 m. kijebb egy másik selyemrojtos kárpit a baldachinos kőszirtet rejti el a kíváncsiak szeme előtt. Még néhány évtizeddel ezelőtt halállal bűnhődött a keresztény, ki a szent mecsetbe bemerészkedett, most azonban konzuli engedély fölmutatása mellett s a kavasznak adott jó borraivalóval baj nélkül meg lehet tekinteni. A kupola belső magassága 30 m., a kupola külső fala 12 m. egy darabon márvány, azután színes téglákkal kirakott mozaik, melyet korán-versek díszítenek. Ugyanily versek és egymásba fonódó arabeszkok csinosítják a pillérek és oszlopok derekát, míg a fejüket gazdag aranyozásba burkolták. A színes ablakok, a csillogó mozaik és fénylő márvány együttesen nagyszerű benyomást tesznek és a sziklabazilikát Jeruzsálem legszebb monumentális épületévé avatják.

Omár mecsetjével szemközt emelkedett a *szent Sír temploma*. Házak közé bujtatott, kétségtelenül román stílü épület. Balra csonka harangláb látható, ehhez csatlakozik a templom íves portáléja. A tornáczból balkéz felé nyílik a kupolával földött belsőség közepén a sz. sír kápolnájával. A kupola pilléren és keskeny közü ablakok koszoruján nyugszik, viseltes külsejü, tetején kerek formára kikanyarítva. Alatta épült orosz stílben a sárga márvánnyal kitáblázott *Golgotha-kápolna* a kupola-köznek valamennyire fölemelt alapzatán. Körülötte kandalaberek állanak s a bejárata fölött két kifeszített lobogó látható a feltámadó és mennybeszálló Jézus alakjával. A kápolna belsejében a szentsír helyére márványlapot helyeztek s azon misét mondanak. A kápolnát sz. Ilona építtette, de mostani alakját az oroszoknak köszöni, mert 1808-ban leégett a templom s bennégett a kápolna is. Európának figyelme akkor I. Napoleon felé fordult, a miért az oroszok maguk jószántából fölépíttették a templomot s ez idő óta tulajdonjogot formálnak hozzá.

Nem régen vonták kétségbe, hogy a templom valóban a keresztrefeszítés színhelyén s a sz. sír fölé épült-e?

Furrer a nyolczvanas években megjelent könyvében még erősen bizonykodik, hogy a mai templom azért nem lehet a biblia-korabeli temetőben s a városon kívül, mivel Jeruzsálem hajdan népesebb és terjedemesebb volt a mainál (*Furrer: Wanderungen durch Palesztina* 25 l.). Ez ellenvetés ma már idejét multa s meghaladt állításnak tekinthető. Azon fordul meg u. i. a kérdés, vajjon a sírhely a vároznak második körfalán belül vagy kívül esett? Utóbbi esetben a mai templom csakugyan a sz. sír fölé épült s a templom úgy a keresztrefeszítés helyét, valamint a közelben volt sziklasirokat magában

A SZENT SIR TEMPLOMÁNAK HOMLOKZATA.

foglalja. Szent János elbeszélése szerint (19, 11) kertben történt a keresztfeszítés s közelében sziklasírok voltak. E sírokat *Schick* 1885-ben csakugyan felfedezte s az orosz palesztinai társaság 1886. évben történt ásatásai még a második körfalnak alapjaira és árkaire is bukkantak, kiderítvén, hogy a mai templom a második körfalon kívül áll, tehát megfelel a Biblia helyének.

Azután a mai templom régiségét vonták kétségbe, de ez sem alapos ellenvetés. Jeruzsálem pusztulása után emlékeztek még az emberek Jézus kín-szenvedésének helyére. Hadrian ez okból betemette a sz. sirt, föltöltette kavicscsal, poronddal s felszínére Vénus templomát építette, hogy a Jeruzsálem helyén alakult Aelia Capitolina-nak elnevezett római gyarmatváros végképpen eltüntesse a keresztények hagyományát. Pszichológiai számítás volt részéről, hogy Megváltó sirja helyén Vénus templomot emeltetett. Mivelhogy az érzékiség mindig erősebb a szellemi érdekeknél s a sokaság hamar felejtí a szomorú eseményt, ha lelkét legalább egyidőre érzéki káprázatokkal elkábítják. Konstantin császár tehát helyesen okoskodott, midőn Vénus templom romjai alatt kereste a sz. sirt. Felásatta a romokat s valóban rátalált a sz. sirra, majd bazilikát építtetett föléje, melynek szomszédságában később több kegyeletes kápolna keletkezett. Sz. Eusebius leírta e bazilikát. Piracenzai Antonius 570-ben még látta a templomot, de már 614-ben Chosroes és 1000-ben Hakum Biamir egyiptomi kalifa a templomot környezetében emelt többi kápolnával s templommal (Golgotha-kápolnát, sz. kereszt helyén levő kápolnát, szűz Mária templomát) együtt lerombolta. Később, habár szerényebb formában, valamennyi újra fölépült: a Golgotha-kápolna, kereszt helyének kápolnája, a bebalzsamozás helyén volt kis templom s a keresztések sirva járták be 1099-ben azokat a sz. helyeket. Lelkesültségükben elhatározták azután, hogy valamennyi kegyeletes helyet közös tető alá hozzák. Az új épület a XII. század közepén elkészült, természetesen franczia-román stílusban. 1167-ben elkészült a templom, illetőleg a Golgotha-kápolna fölé emelt rotunda, de kupoláját csak ezelőtt 33 évvel (1854) helyezték reá. Az 1808. égis óta u. i. igen megrongálódott a rotunda s be akart dőlni régi kupolája, ez okból Franciaország közvetítésével megengedte a Porta az oroszoknak és francziáknak, hogy a rotundát újólag építsék s a kupolának dobját vasból csinálják. A renoválás sokat rontott a bazilika középkori szépségén, különösen csúffá tette a Golgotha-kápolnát. «A négyszögletes, lizenákkal tagolt, elején félkörösen kihasasodó, fönn otromba galériával övezett s hagyma-formájú kupolával tetőzött márvány-tömeg magán viseli az orosz czopf-stílusnak formátlanóságát, melynek a rotunda eredeti stílusához semmi köze. Köröskörül lampionokkal és meglehetősen rossz képekkel van a sz. kápolna körülaggatva, melyből csak meghajolva juthatunk a tulajdonképeni sírbolt kápolnájába. A sír helyét márványlap fedi» (*Keppler: Wanderfahrten im Orient* 219., 220, 1.).

A kápolna mögött volt a három hosszanti s egy harántékos hajóval bíró dóm. A négy hajónak metszés pontján szintén kupola domborul. Ez a tulajdonképeni templom, míg a kápolnát rejtő rotunda csupán eleje a gör. keletiek

birtokában levő dómnak. A sirkápolna arczával szemben boltíves folyosó vezet a kápolnába, melynek román stílusú hajóira azonban ma alig lehet ráismerni. Az oroszok u. i. négy hajóját olyképpen befalazták, hogy ma a bejárat az apsis-szal s a harántékos hajó folyosójával keresztet formál. Azonkívül a templom belső térsége és az apsis közé az iconostasán számára falat húztak. A katolikusoknak a Golgotha-kápolna jobb oldalán jutott hely a Ferencziek klostrom térségében; a baloldalon sz. Jakab, szűz Mária és sz. János kápolnája nyílik egymásba. Ezeket köröskörül, illetőleg a beáztatás helyén emelt szűz Mária kápolnájából, melynek ajtaja az utcára szolgál, jutunk be a rotunda s a Golgotha-kápolna közül a főtemplomba, a dómra. A főhajó közepének *Világ közepe* a neve, végén a görögök kórusa emelkedik, mögötte lépcső vezet a *Kalvária* hegyre, hol két kápolnát találunk: sz. Ilona és a kereszt felfödésének kápolnáját. A belsejében épített kápolna sz. Ilona műve.

Csak fölemlítjük, hogy a kereszt valódisága ellen emelt kétkedéseket *Robinson* könyve leczáfolta; soha — mondja R. — nem volt esemény kétségtelenebbül bebizonyítva, mint a sz. kereszt valódiságának s felfödésének hitelessége s hogy Geikie, Stanley s általán a gör. keletiek szertartásaihoz nem értő theológusok és turisták kiélezett leírása, a melylyel a keleti egyház tűz-szentelését könyveikben pertraktálják — nem felel meg a valóságnak. Tolongás mindenütt van, hol sok ember összezsufolódik, de akkora még sincs a templomban, hogy a patriarchát ki kellene menteni a tömegből s a szolgálatot tevő papokat egyik pillértől a másik felé csapja a tolongó sokaság. Ez a hatásvadászó leírás hirdetésekbe, nem komoly közlésekbe való.

A szent város többi temploma közül említjük sz. *Anna* templomát. Gyönyörű góth stílusú templom a kereszties hadjáratok idejéből. Sokáig szolgált, de a Krim háború befejezése után a szultán odaajándékozta III. Napoleonnak. A sziklába vájt ciszternának helyén volt állítólag Annának, szűz Mária édes anyjának lakóhelye. Ma csemmentel be van tapasztva.

Tőle 70 m. a Bethesda-tónak bozóttal körülvett medenczéje poshad. E tóban gyógyította meg Jézus az inasakadt beteget. A tónak hossza 90 m., szélessége 42 m., mélysége 26 m. lenne, ha 15 m. törmelék föl nem töltötte volna. *Conder* nézete szerint ez későbbben csinált mesterséges sziklamedence, az igazi Bethesda-tó ettől északnyugatra volna. Ezt azonban betemették s fölötte építkeztek. *Warren* ellenkezőleg ásatásokkal kiderítette, hogy az igazi bibliai tó a templomhoz közel a várfal tövében terjedt volt.

Igen csinos góthizlésű templom a kath. *patriarchának székesegyháza*, továbbá szűz Máriának sírja fölött épített XII. századbéli templom, hol József s a bold. Szűz, meg Joachim és Anna nyugszanak. Remek román stílusú a Zion-apácatestvérek klostromi temploma, s jó karban van a francia dominikusoknak a damaszkuszi kapu mellett való temploma. A domonkosrendiek klostromában szerkesztik 1892. óta a becses *Revue biblique* folyóiratot. Az olasz ferenczrendieknek az Üdvözítőről elnevezett temploma a Dsaffa kapu

mellett 1594-ben épült. Eredetileg a Zion hegyen volt a templomuk és klostromuk azon ház szomszédságában, hol Jézus tanítványaival az utolsó vacsorát tartotta, azért nevezik a barát-guardiánt a Zion-hegy őrének. Innen az arabok kiszorították őket s így kerültek a Dsaffa kapu mellé, a hol az épületek egész sora keletkezett. A klostromban 80 szerzetes él, kik a plébániai teendőkön kívül árvaházat is vezetnek. A klostromban becses könyvtár, könyvkötő és könyvnyomtató műhely van; a gazdasági épületeken kívül gőzmalom és pékműhely. A barátok igen szives kalauzok Jeruzsálemben és vidékén. Idegenek 15 napig ingyen szállást és ellátást nyernek klostromukban. Templomukat 1865/76-ban olasz barokk-stylben újra építették. Örmény-katholikusoké a sz. Jakab klostrom s a Zion kapu mellett való klostrom. A görög-keletieknek 6 apácza és ugyanannyi szerzetes klostromuk van sz. Miklós, Mihály, Tivadar, György és János tiszteletére. A vendéglátáson kívül betegeknek is adnak menedékhelyet. A szir és kopt keresztények klostroma sz. Sir templomának közelségében van. A Konstantin-klostromban lakik a gör.-keleti patriárcha és székesegyháza, az orthodox hivek temploma. A protestánsok 1849-ben közel Dávid tornyához, a Zion-hegyen építettek templomot a Megváltó tiszteletére.

A hagyomány által *megszentelt* helyek közül figyelemre méltók máig a Via dolorosa nevű utca, melyen az Üdvözítőt a Golgothára hurczolták. Keskeny, boltozatos ívekkel összekapcsolt egy s két emeletes házak között vezető sikátor ez az utca. Továbbá említendő sz. Jakab kápolnája az apostol lefejeztetésének helyén; a bold. Szűz háza Zion kapu mellett, hol szűz Mária meghalt, sz. István megköveztetésének emlékhelye; Urias háza a Bethzaba fürdővel; a barlang, melyben az urát megtagadó Péter sírt; az olajfák

VIA DOLOROSA.

hegyének középső csúcsa, hol Jézus Jeruzsálem pusztulása felett kesergett; a bosszanko dás halma, a hol Judás magát felkötötte. Mutogatják az utcát s aranykaput, melyen Jézus a városba bevonult, a helyet, hol a számárról leszállott, Mária mennybemenetelének helyét, Lázár lakóházát stb.

A mecsetek közül nagyobbak: az *Aksa* (távoli) mecset a templomtér sarkán, Justián által épített, de a keresztes hadjáratok idejében góth stylben átépített majd belül arab módon átalakított templom. Körülötte folyt a legádázabb öldöklés Jeruzsálem bevételekor. Továbbá: a szakra el Baeszneh, en Nebareth, a dsamia Ald, a dsamija Szamed és Muluvije nevű mecsetek. A többi mecset jelentéktelen. A zsidóknak sok szállójuk és 76 zsinagógájuk van, de egy sem kiválóbb szerkezetű, nagyobbbrészt magánházak.

Emlékszerű épületei és *emlékei* nagyrészben romok. A *fellegvár* a Zion hegyén csak omlatag részlete a réginek. Hosszanti kiterjedése é—d. között árkaiknak és töltéseinek beszámításával 140 m. k—ny. szélessége 126 m. Környezetében mintegy 70 m² török barakokat állítottak az őrség számára. A falakon néhány rozoga ágyu látható, melyekről vajmi kétséges, elsülnének-e, ha szükség lenne reájuk? A városnak Herodes korabeli tornyaiból a masszív kövekből rakott *Dávid* tornya maradt meg (Hippicus tornya). Dávid sirja arab feliratu szarkofágijával különösen az arabok előtt nagy tiszteletnek tárgya. Ugyanabban a házban mutogatják a termet, hol Jézus utoljára vacsorált tanítványai körében. Érdekesek a két hidnak pillérmaradványai, mely a sajtosok völgyén át a fellegvárból a Morijja hegyre vezetett, valamint Herodes palotájának romjai az örmény-kolostor kertjében s a Herodes korabeli templomnak néhány fala. Hatalmas alkotás lehetett, mert egyik fala 60 m. emelkedett az akkori szintjéből, egy másik 50 m., ma persze az akkori földszintre 20—30 m. omladék-kavics és törmelék halmozódott a leomló kövekből. Nagyságára vonatkoznak az apostol szavai: «Mester, nézd ezeket a köveket, ezt az alkotást!» (Márk. 13. 1). A templom azon helyén, hol a thóra állhatott, 25. m. törmelék-töltésen imádkoznak és keseregnek minden péntek este a zsidók. Az is jellemző, hogy a zsidók barakk-házai és szegényes kunyhói a hajdani praetorium helyén kuczorognak, ott, a hol Pilátus Jézust elítélte, hol a zsidók önmagukat megátkozták, mondván: «Az ő vére szálljon reánk és a mi unokáinkra!»

A *modern* épületek sorában minket az *osztrák szálló* érdekel. A két emeletes szállót Rauscher biboros érsek 1863-ban csináltatta a Hos Ali utca végén. A csinos épületben társalgó terem, kápolna, több vendégszoba van, természetesen első sorban osztrákok számára. A német kath. egyesület német szállót épített 1885-ben a Dsaffa-kapu mellett. Jelenleg P. Schmidt a palesztinai bibliographiának jeles ismerője, feje s vezetője a menedékháznak. A német birodalom, illetőleg Poroszország 1869-ben a Muristan helyét kapta ajándékba, hol a XIV. században két kórház és a János-rend temploma állott. A német palesztinai társaság most a templom romjait ássa, a porosz kormány pedig lutheránus missió telepet állíttatott. De úgy látszik, sem a zionhegyi angol,

sem a muristáni porosz protestánsok nem boldogulnak hittérisükkel, mert a mozlimet kevésbé érdekli a hideg racionalismus; a zsidók meg csökönősebben ragaszkodnak hitükhöz Jeruzsálemben, mint bárhol a föld kerekiségén. A porosz lutheránusok a württembergi templomosokkal (Templer) egyesültek a kereszténység szent ügyének érdekében, de eddig legtöbb sikert arattak a kath. és orosz missiók. Az oroszok a városon kívül alapítottak telepet, erős falakkal körülvett szállók, kolostorok csoportját, a mely szükség esetén védelmi vár és támadó táborhely lehet, mert katonailag kitűnő fekvéséből össze bombázhatják az egész Jeruzsálemet.

Jeruzsálem zig-zeg utcái keskenyek, piszkosak, sötétek és dohosok. Az ú. n. boltok tulajdonkép kideszkázott lyukak, a bazárok rongyos bódék vagy egyszerűen a földre terített gyékény helyettesíti a boltot. Valamivel tűrhetőbbek európai szemünknek a Dávid utcának bazárjai, a hol Manchester, Konstantinápoly, Damaszkus áruit látjuk felhalmozva. Legfeljebb a Dávid-utcza vége, a keresztények utcája érdemli meg az utcza nevét. Az utczákon tarka keleti élet hullámzik. Ifjak, öregek, asszonyok és lányok, mozlimek, örmények, idegenek (angol, francia, svéd, orosz), kalugyerek és kath. barátok láthatók beduin, arabokkal, szamár és tevehajcsárokkal, czellengő török katonákkal és az utcák sarkain leselkedő koldusok- és bélpoklosokkal vegyest. A mesteremberek házuk előtt rakják ki eladni való portékájukat s ott készítik szemünk láttára a cipőt, az olajfából faragott kis kereszteteket, olvasót, gyöngyházzal kirakott emléktárgyakat, pipákat stb.

Kereskedéssel faj és felekezeti különbség nélkül mindenki foglalkozik Jeruzsálemben s a tekintetben, hogy a nyugati embert kizsarolhassák; valamennyi szolidáris. Jeruzsálem kicsisége daczára élénk és néprajzilag igen érdekes város, de lakóinak becsületességéről sajnos kevés jót mondanak.

A külsőségeknek legpontosabb betartása mellett írja *Geike*, a jeruzsálemiek erkölcstelének. A csalásban remekelnek s e tekintetben zsidó, keresztény, mozlím között semmi különbség; fennen dicsekszenek, hogy a legnagyobb könnyűséggel és következetességgel tudnak hazudni. Ezekre vonatkozhattak a Biblia szavai: «Amint a szög két kő közé ékelődik, így ékelődik a csalás vevő és eladó között» (Jez. Sir. 27, 2). A bazárok a Jánosvitézek kórházából (Muristan) dél felé a Dávid útig terjednek. Boltozott, sötét épületek, melyek felülről kapnak egy-két nyíláson világosságot. Az áruk az évad szerint változnak. Márcziusban kelkáposzta, később füge, szőlő, tomáta, dinnye és rózsák kerülnek a bazárokba. Elárusítóik égre-földre esküdjöznek, hogy majd ingyen kell elvesztegetniök portékájukat. Különösen zajosak a kecske- és juhhusárosok (mert borju- és marhahúst nem esznek a keletiek), kik kitűnően értenek a vevők csalogatásához. De vannak az elárusítók között mumiaszerűen maguk elé bámészkodó kupeczek is, kik ujjai között valami virágot morzsolnak vagy a koránban lapoznak, mintha a piacz csöppet sem érdekelné őket.

Már pitymallatkor érkeznek a barna beduinok lobogó *abáikban*, fakó

tevéiken s a joppei kaputól a főtérre igyekeznek. Velök jönnek a falusi asszonyok, bethlehemi keresztény lányok kék, sárga és veres ruházatban, le nem fátyolozva, ámbár a hosszú fátyol vállukat verdesi; látunk továbbá mozlím asszonyokat, kiknek csak egy szemük látszik ki a fátyolból. Azután katonák, parasztok, élelmiszerekkel megrakott szamarak, marczona külsejű arabok, fehér izarba bújtatott arabasszonyok, kiknek ruhájuk léggömb módjára fölpuffad, alamizsnáért rimánkodó szurtos dervisek, török katonák, orosz zsidók, különböző nemzetiségű zarándokok mind a «keresztények» sikátorján át zúdulnak a főtér felé. Különösen nagy ünnepeken szerfölött sok a zarándok; ilyenkor a mozlímek ellentüntetést rendeznek és szintén nagy számmal szoktak megjelenni, hogy a keresztényeknek megmutassák hatalmukat s a várost esetleges meglepetésektől megoltalmazzák.

Az árusok többnyire az idegenek szállói előtt ütik fel a sátorfájukat. Sokszor egyetlen gyékénydarabon vagy zsákon árulja a kalmár holmiját: citromot, kelkáposztát, almát, hagymát stb. Egész készlete nem ér egy forintot, de azért rettenetes komolysággal pipál elnyütt abbájában és piszkos fehér turbánjában. A pipaszár-furkálókat, olvasó füzéreket és kereszteteket faragcsálók házaik előtt szorgoskodnak vagy a falra függesztett ponyván árulják czikkeiket. Typikus alakja az utczának a levélíró, ki a lánykák szerelmi dolgait ékes keleti szóvirággal és ákombákummal írja le; a vízfordó ember, ki barna tömlőben árulja az ivóvizet; a köszörüs, ki éneklő hangon dicséri ügyességét és minden perczben kész hátán viselt fenkövét mozgásba hozni . . . (*Geikie: Bilder und Grüsse aus dem heiligen Lande, 1896.*)

Jeruzsálem lakóinak nagyrésze keveredett vérű. A hódító arabok összeelegyedtek a zsidókkal s így állott elő a mai parasztosztály. A gazdagok idejüket a fürdőkhöz, mecsetekhez és bazárokhöz töltik. Imádkoznak, pipáznak, meg pletykáznak. A török tisztviselők csekély töredékét teszik a város lakosságának. Szellemileg alatta állanak az araboknak. A zsidók sephardim, askinaczim és karaita felekezetekre szakadnak. Az utóbbiak csekélyebb számmal, a zsidóság jobbmodu osztályát képezik. Tanultabbak és nem oly elzárkóztak, mint a többiek. Az askanáczimot, a lengyel és orosz zsidókat, kabballistákra (hasszidim) és talmud zsidókra (perusim) osztják. A karaiták semmit sem akarnak tudni a talmudról.

A keresztény felekezetek között legnépesebb a róm. katolikus egyházközsége. Spanyol és olasz ferenczrendiek érdeme, hogy annyira gyarapodott. Azért viseli, mint említettem, a guardián Zion őrének czimét. 1847 óta visszaállították a latin patriarchatust. A gör. kath. és örmény kath. község, valamint a protestánsok felekezete csekély számu. Angol presbyterianusok kezdték a prot missziót 1821-ben, de csakhamar feloszlott községük. 1825-ben az anglikánok telepedtek meg és 1840-ben templomot építettek. A német lutheránusok Vilmos császár idejében kaptak erőre, kik különösen a templomosokkal gyarapodtak. Württembergben u. i. 1866-ban egy kegyeletes társaság, a templomo-

sok egyesülete keletkezett, kik abban a hitben, hogy az Úr országának teljedése Jeruzsálemből fog kiindulni, gyarmatot alapítottak és templomot építettek.

Igen tekintélyes az oroszok védelme alatt álló orthodox-egyház, melyet a Konstantin klostromban lakó jeruzsálemi patriárcha kormányoz. De az örmény-keresztények kevesen vannak, ámbár sz. Jakab klostromuk a leggazdagabbik. A szirek, koptok (templomuk és klostromuk a sz. Sir temploma mellett), az abeszíniek szintén csekély számban élnek. A felekezetek száma bizonytalan. *Keppler*, miként fentebb említettük, 45.000 lakosról beszél, kiknek fele zsidó. Ha igaz e statisztikai becslés, úgy Jeruzsálem ma-holnap elveszti mozlim jellegét és teljes zsidó várossá lesz. Palesztina egyéb városaiban nem növekszik ily rohamosan a zsidó elem, de azért feltűnő Palesztina városi lakosságának gyarapodása. Nobulusznak 20.000, Szafednek 19.000, Hebronnak 15.000, Dsaffanak és Es-Szaltnak 10.000 lakosra való növekedését ezelőtt két-három évtizeddel senkisé sem sejtette volna.

Keppler a város utczai életéről ezeket írja: «A keskeny, piszkos, zigzeges utczákat ablaktalan tömlőczfalak fogják körül, néhol a talaj egyenetlensége miatt lépcsőzetesek, tehát lóval, szekérrel nem járhatók; sok helyen be vannak boltozva, azaz a házak alatt nyílnak. A család a falak mögött rejtőzik, gondosan, óvakodva a kíváncsiak pillantásaitól. Az utczára keskeny ajtó nyílik, ritkán rácsos kis ablak. Kis udvar s abba szolgáló apró szobák, tágasabb emeleti lakások, a ház tetejére vezető kőlépcső — a lakóháznak részei. A bazárok utczái nem sokkal tágasabbak, sőt a házak előtt felállított sátrak, bódék, műhelyek miatt még keskenyebbek. Noha a sok teve, szamár annyira összegabalyodik, hogy várakoznunk kell, míg a csomó kibomlik s a megrekedt emberáradat tovább indulhat.

Ha a keleti bazárutczán végig megyünk, a zsidó-negyedbe jutunk, módfelett piszkos, dohos zugokba, melyekbe még a napsugár sem bír tisztán, szeplőtlenül behatolni. Itt nincs hujja a jellemzetes fejeknek, csinosoknak és csúnyáknak. Előkelőbb zsidók a zefardim vagy portugál-spanyol zsidók, kirívóbb szemita külsejük van a német, lengyel és orosz zsidóknak az azkina-czimeknek, kik pártoskodó szellemükhöz hiven megint feloszlanak *perusimek*-re v. i. tisztákra (a hajdani farizeusok megelevenedett alakjai), *kasszidimek*-re v. i. buzgókra és *kare*-okra v. i. talmudzsidókra, kik csak a talmudban hisznek. Mindegyik felekezetnek van külön zsinagógája, iskolája, kórháza. Feltűnő lányos halvány a pajeszes zsidófiuk arcza. A városnak 45.000 lakosából legalább 30.000 zsidó és számuk évről-évre egyre gyarapszik. Sokan öreg korukban költöznek ide, hogy a honi földön meghaljanak, többeket Montefiore és Rothschild gazdag alapítványai csődítenek a sz. városba. De majd mindnyája szegény, nagyobbára európai könyöradományokon élőködő. Itt nincsenek reform-zsidók, mivel a nyomoruság és szegénységük vallásosakká tette őket. Alig hinné az ember, hogy ezek u. a. népek tagjai, kik Palesztinán kívül ék gyanánt befúrakodtak a keresztény népek társadalmába.

Szánalomkeltő alakok, kivált péntek este, ha az ősi templom falának tövében kesergésüket hallatják. Jeruzsálem elpusztítása óta náluk szokás u. i. hogy péntek este a zsidónegyed keleti végében egy közben összejönnek, hol a hajdani jeruzsálemi templom kerítésfala 18 méter magasságban és 50 m. szélességben kiemelkedik. Teli van ez a fal tetejére s melléje épített házakkal, illetőleg viskókkal, de alsó 5 m. nagy sziklanégyzetekből álló alapzata a salamoni időkből való. Ide jönnek péntek este sirni, keseregni, amiért sirató helynek, *El Ebra*-nak nevezik a közt s kesergés falának a kerítést. Aszszonyok és férfiak, öregek és ifjak térdre borulnak a kis közben, sárgalevelű könyvből imádkoznak és hajlonganak, mint a mozlimek; mások a falra támaszkodva vagy mellette letérdelve csókolják a köveket, odaszorítják orcáikat, homlokukat a hideg sziklához, átölelik a négyszögletes lapokat és keseregnek, sirnak, sutognak, mintha vigasztalni akarnák azokat vagy mintha sóhajaikat a kövek réseibe mondanák. Zokogás, fel-felsikoltó panasz, hangos sóhajtozás hallatszik minduntalan a kesergők soraiból. Majd a litánia következik, melynek szivreható panasza körülbelül ilyforma:

Előénekes:

A palota miatt, melyet elpusztítottak,
A falak miatt, melyeket feldúltak,
Felségünk miatt, mely oda lett,
Nagy férfaink miatt, kik ott pihennek,

EL EBRA.

A drágakövek miatt, melyek elégték (!)
Papjaink miatt, kik megbotlottak,
Királyaink miatt, kik megvetették a példát,
Palotád miatt, mely romban hever,
Templomod miatt, mely elpusztult,
A bástyák miatt, melyek a földdel egyenlőkké lettek,
Dicsőségünk miatt, mely elmúlt.
A nagy kövek miatt, melyek izzé-porrá lettek,

A nép: Ülünk elhagyatottan itt és sirdogálunk.

Előénekes: Könyörögjünk, irgalmazz Zionnak.

Nép: Gyűjtsd össze Izrael gyermekeit.

Előénekes: Óh jöjj el Zion Megváltója.

Nép: Szólj Jeruzsálem szívéhez,
Szépség és méltóság körülragyogja megint Ziont.

Előénekes: Oh fordulj kegyesen Jeruzsálem felé,
Ujuljon meg Zion királysága.

Nép: Vigasztald, kik Jeruzsálem fölött sirnak.

Előénekes: Béke és öröm térjen Zionba.

Nép: Sarjadozzék ki az ág Jeruzsálemben.

Kimarad érzéketlen e panaszokra? Ez az ó-szövetség requiemje, melyet Izrael népének romja zeng, ki valamikor ura volt Zionnak s a templomtérnek, hová most *belépnie* sem szabad.»

Jeruzsálem külső látképéről s mai városi életéről következőket tudja Dixon :

«Szociális tekintetben Jeruzsálem arab és mozlim jellegű; de a keresztények és a zsidók elég nagy számmal élnek benne arra nézve, hogy ezt a mozlim jellegét némileg módosítsák, mindamellet a nagy különködés miatt, mely Palesztinában s Keleten általában a fajokat és vallásokat egymástól elválasztja, mindegyik vallásfelekezet külön városrészben lakik.»

A keresztények a Zion hegygerincz hosszában az angol temetőhöz közellévő Dávid sirjától a sz. sirig laknak. Itt láthatók a gör.-keleti klastromok sz. János, sz. Demeter, Vazul, Tivadar, György, Konstantin, Miklós zárdák; a sz. Jakabról nevezett örmény-klastrom a Megváltó templomával, szállóval és szeminárummal; a Megváltóról elnevezett róm. kath. klastrom iskolával és szent Lajos kórházával, a koptok szállója és klastroma, az angolok temploma; a róm kath., örmény kath. és görög patriárcha palotái; az orosz és anglikán érsek háza, Hauzer szállója, az angolok ácsműhelye neophyták számára és több protestáns iskola. Természetesen ez a sz. város legszebb része. Utczái valamivel szélesebbek, hogy egy tevéjét vezető ember elfér bennök, kevésbbé piszkosak, meg sötétek, mint a többiek.

Ugyane gerinczen a sajtos völgy felé menet a zsidók negyede következik, mely már messziről bűzlik. Hajdan királyok, papok és irástudók palotái

sorakoztak itt, most az apró bűdös udvarokban és dohos sikátorokban az askinaczim és szefardim zsidók szoronganak. A zsinagógák közül legmutatósbab a lengyel zsidóknak mór stylben épített temploma, a régi félig besüppedt zsinagóga; mellette van a zsidó szálló és kóser vendéglő, meg a zsidó kórház. Vagy 6000 zsidó teng, koplal e bűzhödt sötét negyedben, kik a hajdani zsidók fényéhez és tisztaságához úgy viszonylanak, mint egy modern angol a Boadica korabeli paraszthoz.

DÁVID SIRJA.

A sajtos völgyön túl emelkedik a mozlimek negyedében Bezetha és a templom halma. Bezetha zárkózottabb, falai magasabbak, kertjei zöldebbek, az utcák szélesebbek, a házak jobbak, mint a Zion-hegyen levők. Néhány frank lakik a törökök mellett. A damaszkuszi uttól keletre találjuk a török pasának palotáját az angol és osztrák konzul épületét; majd Szaladin iskoláját, az osztrákok szállóját, a dervisek házát, katonai kórházat, szóval Jeruzsálem jobb és arisztokratikusabb jellegű épületeit. A templom környezete külön elkerített városrész kolonnadjaival, terrasszaival, kupolás mecsetjeivel, kertjeivel s külön szabályrendeletek rendezik az itt tartózkodást, időzést stb. stb.

A város külső színezete vöröses szürke, mert ilyen színű mészkőből építik a falakat s a lapos tetőket. A felső szobákat boltozzák, a földszinteseket gerendával tetőzik. A templomok tornyán arany keresztetek, a mecsetek kupoláin ezüst félholdak ragyognak. A templomhalmot oszlopsor övezi. Itt-ott vörös téglákból épített korlátfal diszíti a tető szélét, néha fénylő mozaik látszik a kupolákon, helylyel-közzel meg sudár pálma ringatja koronáját. A mésztetők és meszes vályogfalak felett változó színű ég borul, mely néha a szicíliai menyboltozat sötét kékjével ragyog, máskor meg a londoni köddel s a felhők egész réteg-sorával van beburkolva.

Valamennyi épület fölé kimagaslik az Omár mecsetnek s a sz. sirnak kupolás épülete. Róma és Kairó, a keleti és nyugati világ ízlése nyilatkozik e két épületben. A sz. sirnak kupolája olasz, narancs, alacsony és kerek, mint egy római boltozat; a mecset kupolája nilusi tök formájú, magas, hegyes, minő az arab ívboltozat.

A város öt kapuját, ú. m. az északi damaszkuszi kaput, az olajfák hegyére és Bethániába vezető sz. István vagy Boldogasszony kapuját, a sajtos völgybe nyíló s zsidó negyed közelében levő szemetes kaput és a belpoklosok kunyhói, meg Dávid sirja között levő Zion-kaput este a kapuzárást jelző lövés után becsukják. Ember nem jó be ezután a városba. Mondják ugyan, hogy a rácsok közé beadott piaszter csodákat művel, de nem mindig sikerül a kísérlet. A ki künn rekedt, az plaidjébe burkolva alhatik valami kövön, de be nem eresztik.

De veszedelmes is lenne éjjel Jeruzsálem utcáin kujtorogni. Jeruzsálem keleti és mozlim város, mely délben élénk, éjjel néma és kihalt. A mint a lövés eldőrdült, becsukják a bazárokat, becsapják a kereskedések tábláit s egy óra múlva minden csendes, meg sötét. Az utcák kivilágítását keleten nem ismerik. Ha valami kavasz haza kíséri a konzult, vagy egy frank keresi föl barátját, rabszolga viszi előtte a lámpást, különben bekisérik. Éjjeli élete nincsen a keleti városoknak. Sem színházat, sem hangversenyt, sem kaszinót, sem nyilvános éjjeli üzleteket nem lehet ott találni. Rossz férfiak, ledér asszonyok vannak ugyan ott is, de azok csunya mesterségüket titokban űzik, mivel itt sem bálók, sem bor, sem pálinkamérések nincsenek s így a londoni, párisi és new-yorki zajos éjjelek életéhez szokott ifju arszlán ugyancsak unalmasnak találná Jeruzsálemet. A mozlim legjobban szeret odahaza kuksolni, háremében feleségei és gyermekei körében időzni, nem tesz és nem fogad látogatásokat, nem ért sem a vizsthez, sem a tarokhoz, legfeljebb néhány seikhet vagy imádkozó dervist fogad be éjjeli szállásra háza tetejére, hol azok citrom-savat szopnak és óránként az imákat fűjják. Ha a frank savanyu borra invitálja kollegáját, attól mindig azt az egyet hallja konstatálni, hogy még eddig semmi ujság nincsen Jeruzsálem városában.

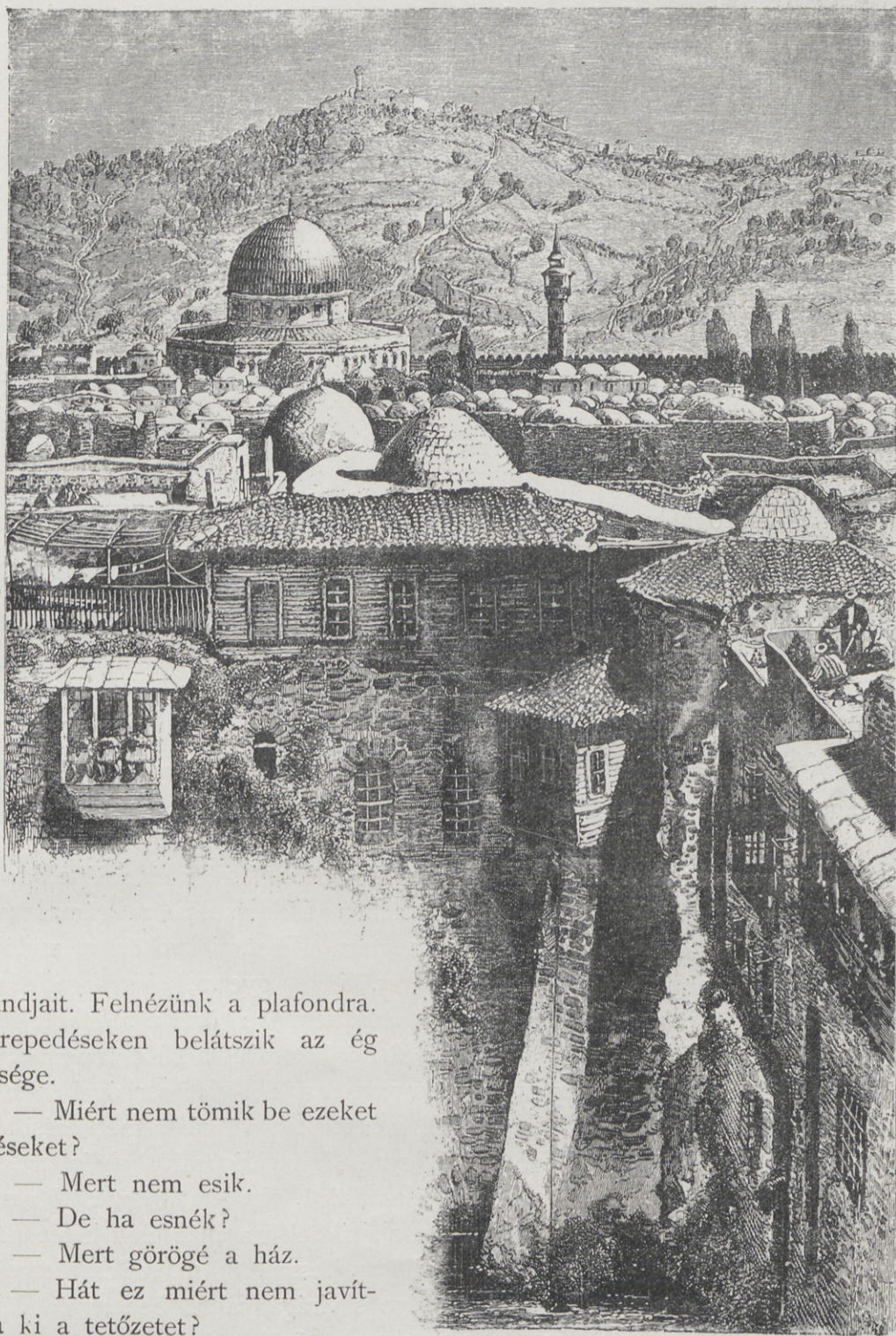
Ha valaki mégis nyakába venné a várost, csakhamar belátná, hogy százféle veszedelem között forog. Eltekintve a tolvaj beduinok megtámadtatá-

saitól s a bélpoklosok inficiáló érintéseitől, hol egy teve rúgja meg, hol kódorgó ebek marják meg lábát, hol lappangó basi-bozuk vagy fanatikus dervis szúrja le a kíváncsiaskodót. Az utóbbiaktól soha nincsen biztonságban az ember, kivált a keresztény. Lehet, hogy belépni látta az Omár mecsetbe s emiatt halálos bosszút forral a gyaur ellen, vagy véletlen felbillentette kalapját az idegen valami sz. helyen, ezt a sértést csak vérrel lehet kiengesztelni. Ily megveszekedett dervis minduntalan akad s bár a török kormány szigorúan bünteti a fanatikusokat, az ember sohasem tudja, nem vonta-e magára Borneából, Indiából, Szudánból vagy a Pendsabból ide zarándokolt valamelyes dervisnek vagy fakirnak halálos gyűlöletét?

Európai értelemben gondolt utcák nincsenek a sz. városban. Az arab ezerféleképpen tudja lovát, tevéjét, fegyverét megnevezni, de az utcára nincsen szava. Épp oly szegény e tekintetben a zsidó nyelv. A bibliában kétszer fordul elő az utca szó, a pékek utcája s az egyenes út Damaszkuszban. Az első inkább köz, mint utca, mert a keleti városokban piaczt (szuk), közöket találunk, de utcákat nem. A keleti városoknak u. i. házcsoportjaik, negyedeik, bázárjaik vannak, hol egy család, nemzetség tagjai, vagy egyféle foglalkozásuk élnek közelségben, de az egymást keresztező utcákra, közlekedő utakra nincs okvetlen szükségük. Olyan út, minő a Corso, Broadway, reviera, boulevard, Pall Mall — Keleten megmagyarázhatatlan fogalmak! A szukok és bazárok kivételével a város többi része kövezetlen, kátyúkkal, kottyanókkal telve, hol minden perczen lábát törheti az ember. Jeruzsálem néhány bazar köze márvánnyal ki volt kövezve, most csak maradványait találjuk a lövezetnek, nincs aki megújítsa a kikopott utakat. Dávid utcáját macskafejű lövekek kövezték ki, melyeken sem gyalog, sem tevéen közlekedni nem lehet. Mindegyik utca közepére árkot ástak. Az teli van emberek és állatok ganéjával, döglött kutyákkal, macskákkal, tevékkel, szamarakkal, rothadt gyümölcsökkel stb. effélével. Pestis idejében éjjelre a kapukat kiszokták nyitni, hogy a sakálók és hyénák elpusztítsák a dögöt. Majd minden utca földött, azért többnyire homályos. A házak eleje pusztá, a földszinten boltok vagy kávéházak vannak az emeleten rácsos ablakokat láthatni. Akárhány háznak alja Herodes korában épült, arab stylü kapuzata a törökök idejéből való, az emelete meg újabb. A házakat minduntalan templomok, klastromok, iskolák, szállók szakítják meg; sokszor ezek romjai, melyekben az arabok kávéházat nyitnak vagy fürdőket állítanak.

A templomos rend bedőlt szállójában p. o. vargák, lakatosok, borbélyok és gabnakereskedők üzik mesterségüket. A termék egyikében fürdő van, a másik magtárnak szolgál, a harmadik timár műhely. Valamennyi hemzseg a patkánytól, kigyótól, féregtől stb. Belépünk egy kávéházba. «Kaficse» kiáltásunkra néger rabszolga surran elő; a kávéház pipázó tulajdonosa meg sem mocczan ülőhelyén. A gyerek hozza a fekete kávé, a nargilet s egy darab parazsat. Körülnézünk. Egy csomó férfi kuporog a falak melletti szőnyegekben. Broncz

szinű szakállas alakok, sálokkal, zándalokkal, darócz-ruhával, kiki módja szerint kiöltözködve, egynémelyik a csípőig meztelen. Egymással társalognak, vagy a mesélőt hallgatják, ki újból elmeséli százszor elmondott szerelmi és hadi

kalandjait. Felnézünk a plafondra. A repedéseken belátszik az ég kéksége.

— Miért nem tömik be ezeket a réseket?

— Mert nem esik.

— De ha esnék?

— Mert görögé a ház.

— Hát ez miért nem javíttatja ki a tetőzetet?

— Nem tudom.

AZ OLAJFÁK HEGYE.

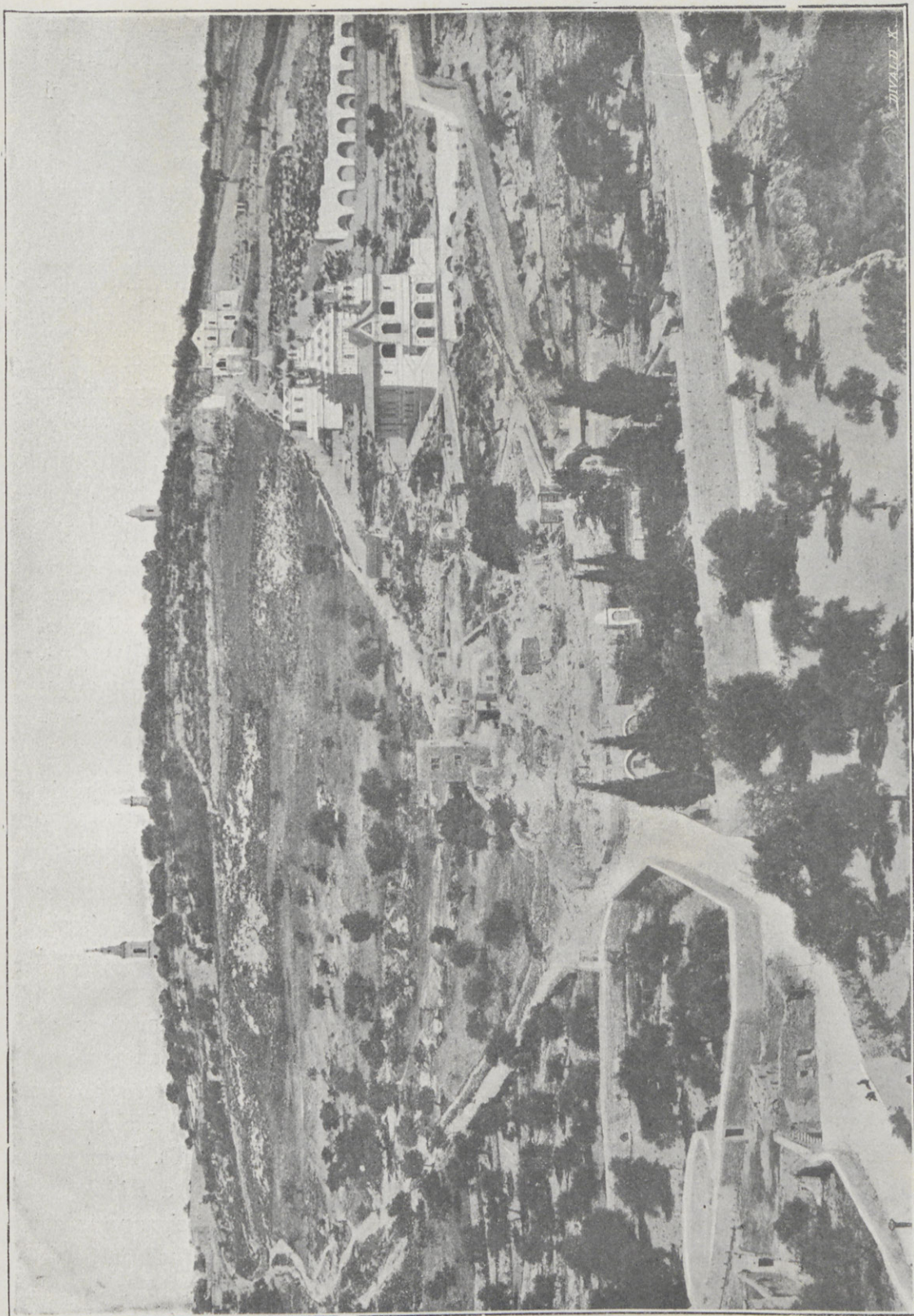
— Senki sem meri ezt tőle kérdezni.

«Nagy az Isten és bölcsek az effendik.» «Ime a keleti bölcsesség.»
(Dixon i. m. 212—226. l.)

Jeruzsálem környéke szintén sok érdekes látnivalót nyújt.

A régi vízvezetékeken, cziszternákon, a Tultán tavon, Szűzek forrásán, a Rogel (Jezs. 15, 7) kútján kívül különösen az *olajfák* hegye érdekli a keresztényvilágot. Szép alkotásu hármás csúcsu halom, a melynek középső legmagasabbik orma 165 m.-re van a Kidron vagy Jozafat völgynek talpa és 35 m. a város legmagasabb pontja fölött. Dülőit rétekre és fokozatokra osztva művelik, tetején a Kefre-et Tur nevű mozlim falu s egy 1130-ban épült templom áll: a Menybemenetel temploma, melyből a mozlimok minarettes mecsetet csináltak, de megengedik a ferenczrendieknek egyszer, hogy benne misét mondhassanak. Az ágostonrendiek néhai klostromában most dervisek tanyáznak. Tőle délre látható a bosszankodás hegye, hol az áruló Judás magát felkötötte. A Himnom völgyében állott hajdan a Moloch, a melynek élő gyermekeket áldoztak volt. Ez okból annyira megutálták a zsidók (Kir. 16, 32, 6), hogy a Geb. Himnom völgyét Gehennával, a pokol pitvarával azonosították. Felső szakaszában a Hakeldama «vérmező», a zarándokok temetkező helye volt. Mellette a fazekasok földje, honnan máig agyagot hoznak. Az Ophel v. i. a Morijja-hegynek délnyugoti fokozata alatt találják a Silvah-tavat, hol Jézus a vakot meggyógyította (Ján. 3, 7). Ezt a tavat táplálja a Szűzek forrása, mely úgy látszik a jeruzsálemi hegyek egyedüli bővizű, sajnos tisztátalanul tartott időszakos forrása, vizét földalatti árkokban vezetik a tóba. A Ziontól délre esik a rossz tanácsadó hegy, mivel rajta volt Kaifas háza, hol Jézus elítéltetését elhatározták.

A Jozafat-völgynek meredek oldala jó darabon tele van sziklaüregekkel, barlangokkal és sirhelyekkel. Legkeskenyebb szakában 4 siremlék ötlik szemünkbe: Zakariasé, Absoloné, sz. Jakabé s Jozafat királyé. Az elsőnek sirboltja a hegybe vájt 6 m. szélesjón oszlopos négyszög, Absolon siremléke kápolnaformájú, részben oszlopokon nyugszik, felében a hegyoldalára támaszkodva. A jon oszlopokat dór architrav kapcsolja össze. Eredeti szokás a zsidóknál, hogy kavicscsal meghajigálják az embereket, kiknek gyermekei szófogadatlanok. Egész kupaczkok halmozódtak fel már Absolon siremléke körül a rádobbott kövekből (2. Sam. 18, 18). Jozafat király sirja több sziklaüregből áll. Korát nem tudjuk, Sz. Jakab szikla-sirja szemben van a templomhegy délkeleti sarkával és szintén több sziklaüregget láttat. A Szamara felé vezető úton a birák temetkezési helyét mutogatják. Közel Kidrona hidjához a völgynek legvadságosabb helyén a *Gethsemane* (olajszita) kert világtörténelmi jelentőségű. Itt imádkozott Jézus, itt történt a hid közelében elárultatása. Az olajfákból ma már csak hetet látunk. Olajuknak persze nagy az ára. A kert 54 m. hosszú, 30 m. széles, rácsos kerítéssel és eleven sövénynyel van körülvéve s virágágyakra beosztva. Különösen sok a szegfű, meg a rózsa a virág-ágyak körül.

GETSEMÁNE KERTJE.

A bold. Szűznek sirját a hidtől 50 lépésnyire román stílusú kápolna jelzi. Majd félig besüppedt a szent épület, a miért mindjárt a bejáratnál 3 lépcsőn kell le lépni. Majd 47 lépcsővel lejjebb a pillérerekkel, oszlopokkal díszített templom gyönyörűen épített hajójába jutunk, mely állítólag Melezine királynő bőkezűségéből a XIII. században épült.

Jeruzsálem környezetének ma halálra szomorító kisérteties jellege van. A város falai körül temetők, töredezett sírkövek, tátongó üregek és barlangok, a halál feltátott szájának üregei. Mindenütt kopasz sziklák, szürke kövek; mindenütt a világtörténetnek korhadása: törmelék, romok, omlatag, bedült emlékek, melyek a lakott utcákba tolnak. A természeti élet alig pislogóban; kiszáradt patakok, leapadt tavak, letarolt tetők, az olajfák méla zöldjének s a szórványos kertek fáinak kivételével. Mind azt hirdeti, azt mutatja, hogy Jeruzsálem csak múltjának foszlányaiból él. (*Keppler* i. m. 201. l.)

1. *A tenger mellékén* jelentékenyebb városok és helységek:

Dsaffa 60 km. Jeruzsálemtől, melylyel karaván-út, távíró és 1893. óta vasút köti össze. Nevét «halmos» (*Dsaffa*) parti fokozataitól vette, melyekre az 15.000 lakosú városka épült. Keskeny, kanyargós utcák csavarognak fokozatról-fokozatra, melyek az arabok bazárjához és a gyümölcs piacához vezető útnál végződnek. Pompás gyümölcsös számos kertjének köszöni, különösen keresettek narancsai. A német templom-egyesület svábokat telepített le környékére, kiknek a legszebb narancskertjeik vannak. Az Alliance-Israélitienak is van itt kertészettel egybekötött árva háza 100 növendék számára. Mivel az út e városon át viszen Jeruzsálem felé s általában Palesztinába, a Palesztina-hótel és a Jeruzsálem-szállót szokták az idegenek fölkeresni. Az első németek kezén van, így magyar zarándokok itt találnak legjobb utbaigazítást. *Dsaffa*-nak rossz, szirtes és kietlen a révpartja, de környékét a kaktusz-kerítette narancs, füge, barack, mandula, citrom és gránátalmat-gyümölcsök kellemessé teszik. A tenger zajlása miatt a hajóknak egy km.-re meg kell állni a part előtt s ha északnyugati szél fúj, semmiképp sem lehet kikötni. Ezek most kettős bejáratú mesterséges kikötőt csinálnak, mely az utasokat (évenként 80.000) kényelmesebben befogadja. *Dsaffa*-nak arab lakossága kertészkedésből, kereskedelemből s az utasok után él. Templomai közül a ferenczrendiek és a gör. keletiek temploma feltűnőbb. *Dsaffa*-nak (*Joppe*), Palesztina elfoglalása után a Dán-törzsnek volt kereskedelmi góczpontja, de az nem birt phönikiai lakosaival s a Makkabeusoknak sikerült azt 147. K. e. meghódítaniok. (I. Makk. 10, 76). Pompejus 48 évre reá Szíriához kapta; Augusztus 30. K. e. visszaadta a zsidóknak, nevezetesen Nagy Heródesnek. K. u. 6 évvel újra a római közigazgatás alá jutott s különösen Vespasian bánt vele rosszul. Sorsa ezután változó volt. Rómaiak, arabok, törökök és keresztések viaskodtak birtokáért. A XV. sz. teljesen elpusztult, de később újra talpra állott. Kőfala a múlt század végéről való. Angolok kezdték építeni s a törökök folytatták. Jelen lakosai között van 800 keresztény és 3000 zsidó. Vankath. iskolája, gör. keleti szállója és kórháza.

Halfa (Kaifa), kis város a Karmel-hegy tövében. Viharos időben itt állanak meg a Dsaffába induló hajók. A Karmel-hegy legmagasán 530 m.

Esfija, druzoktól lakott falvat találunk. Tőle északra, a zúgó fenyvesen túl (Jer. 7, 2.) hegylaposság terül, annak északnyugati szélén áll a *Karmel* kupolás klastroma. 300 m. a tenger fölött emelkedik e hatalmas épület, mely Frascati karmelita gyűjtéséből keletkezett, mivel a régi klastrom elpusztult. «A minő impozáns kívülről, oly takaros belülről, magas, szellős, tágas folyosók, széles lépcsők, takaros szobák, szépen rendezett gazdag könyvtár lepik meg a belépőt.» A francia kormány a 60-as években megújította a kegyeletes helyet. *Akka*, Galileához tartozik, a természettől megerősített hely, a zért ostromolták a keresztes vitézek és I. Napoleon. A zsidók sem bírták a phönikiaiak Akko nevű gyarmatával. (Bir. I. 31.). Ptolomais név alatt a Makkabeusok története említi. (I. Makk. 5,15.), Sz. Pál szintén itt szállt meg utolsó jeruzsálemi útja előtt. (Ap. csel. 21. 7.). A keresztes hadjáratok idején fényes időket (1191. előtt) élt, volt patriárchája, piacán megfordultak velencei római, genuai, pizai, párisi, flórenczi kereskedők, de 1191-ben Assab szultán porrá égette. Ma, regényes külsejű kikötőváros, 8000 lakossal, kiknek $\frac{3}{4}$ -e mozlím. Főkvitele a haurani búza, évenként vagy 200—300 hajórakomány kerül kivitelre. A zsidók a tengert soha sem szerették, azért nem is vágyódtak a tengerparti városokra. Ezt, meg *Szaida*-t (Sidon) és *Sur*-t (Tyros) csak annyiban említjük, hogy róluk is van szó a Bibliában. A phönikiai városok máskülönben a phönikiaiak kulturális köréhez tartoztak; s még *Atlit*, *Tantasa*, *Surasa* újabb parti községek.

Sarona német telep, 800 l, szőlő- és narancs-termeléssel. A Bibliában rózsáiról van a szó: «Én vagyok Saron rózsája s a völgy lilioma», a rózsa alatt *Grove* szerint az őszi rózsát s a lilium alatt a kék iriszt kell értenünk, mivel a rózsa csak későbbi keletű s Perzsiából származott Judeába. (Pred. 24, 14; 39, 13; 50, 8.)

Midich falu a hajdan híres *Modin* helyén (Makk. 2, 1) a Makkabeus testvérek születés és temetkezés helye. Sirjukat maig mutogatják *Tibneh* számtalan olajfa között. Vidékén temérdek gerlegalamb fészkel, melyről a Biblia vagy félszázszor megemlékezik hasonlataiban (Jer. 8, 7; Móz. 6, 10; Luk. 2, 24; Zsolt. 74, 29; Math. 10, 16). Közelében mutogatják Józsuá, Palesztina meghódítójának sírboltját (Timnath-Szerah).

Ras-el-Ain a hajdani *Antipatris* helyén. Nagy Heródes alapítása. Tőle 10 km. *Kefr-Saba* szintén falu (Kefr), 800 l. olaj- s pálmafák árnyában. 60 m. magasabban *Kalkibich* a régi Gilgal most vályogból épített falu. *Lud* (Lydda) szintén vályogházakkal és sok kerttel. Itt született Szt.-György, Anglia patronusa. Tetemei az 1150-ben épült templom kriptájában pihennek. Az apostolok korában nevezetes város vala. Sz. Pál ittlétekor a köszvényes Aneast meggyógyította (Ap. csel. 9, 32). Ma 1400, illetve a szomszéd falvakkal együtt 4700 lakost számlál. *Kefr-Anna*, talán az ó-szövetség korabeli *Ona* helyén?

Ramleh granátalma, füge, mandola, baraczkfák közepette. Van két mecsete, a melyeknek egyikét a kereszties vitézek építették s egy magában álló 60 m. magas, ú. n. fehér tornya. Nevét termő homokjától kapta.

Kajzarije (Caesarea) Herodes alapítása; hajdan híres város, melynek nagyságát romban lévő vára, kikötője s Augustus temploma sejteti, ma jelentéktelen község. Cornelius, az első megtért római hadnagynak háza itt állott; itt élt Fülöp apostol 4 lányával (Ap. csel. 21, 8, 9), itt volt bezárva szent Pál (Ap. csel. 24, 27). *Mukhalid*, falu a palesztinai dinnyetermelés főhelye. *Arzuf* (Apollonia) szegényes vidéken. A sz. János-fának hüvelyes gyümölcsét ma is disznók hizlalására fordítják, miként a tékozló fiúnak történelméből tudjuk (Luk. 15, 16).

Month Rubin, Jamnia kikötő városa sövényes parton, némi szőlő- és eperfatermeléssel. Jamnia lakóinak száma 2000. Mai neve *Jabneh*. Szegényes külseje senkivel sem sejtetné hajdani virágzását. Midőn Heródes hugának: Salomenek elajándékozta, 40.000 katonát tudott talpra állítani. Két órányi távolságra tőle van *Akir* (Ekron), a filiszteusok híres városa (Jos. 19, 43; Birák I, 18; Sam. 7, 14). Itt állott Beel-Zebub-nak a nap, illetőleg a legyek és férgek istenének szobra. Mivel a musliczalégy s egyéb féreg máig kízó csapása Palesztinának, Ahasja, Samaria királya, tanácsot kért Beel-Zebub papjaitól e csapás elhárítása végett. Beel-Zebubot Jézus idejében már az ördögök fejedelmének tartották (Math. 9, 34; Márk. 5, 22).

Surah, a régi Zorah, a Surar vádi fejenél, Sámson születéshelye. Ma rongyos falu, a minő a szomszédos *Timnah*, a hol Sámson menyasszonyra talált (Joz. 15, 10; Bir. 14, 5). Két óra járásnyira a Vadi es Sunt (akáczos) völgyében, a hajdani Elah-ban ölte meg parittyával Dávid Goliáthot. *Tell es Safich*, a hajdani Gath, hova Dávid menekült vala (Tell-halom).

Asdod vagy Esdud szintén filiszteus város, ma tönkre ment falu, olaj- és fügefák árnyékában. Régen híres város (Amos I, 8), mely sokat tusakodott a zsidókkal. *El Medsel* olajütéséről nevezetes, lakóinak száma 1500. *Gaza* 16.000 l. Egyiptom történelmében nevezetes hely, ma homokbuczkák közé temetett rom az egész. Mecsetje 1350-ből való goth építmény, benn korinthusi oszlopokkal elválasztott 3 hajóval. A város olajat üt és gyümölcsöt termel. Hajlongó pálmafái és 5 minarettjei messziről érdekesnek mutatják, közelről persze eloszlik az illúzió, mihelyt poros, keskeny kutyaszoritóiba és piszkos piaczára érünk. Az ó-szövetségben nagy szerepet játszik. Rehabeam (I. Kir. 14, 22), Nagy Sándor, Necho Farao (Mik. 1, 26) megfordultak Gaza utcáin. Soká volt Dávid és a Makkabeusok, majd a görögök s rómaiak, 1400 esztendő óta pedig a törökök alattvalója.

Askalon, a ker. hadjáratok idején szerepelt város, ma nagyobbára rom; melyet a haladó homokbuczkák nemsokára betemetnek. A bibliai időben almájáról volt nevezetes. Most is gyümölcstermelésből fizeti adóját *Uj-Askalon* lakója.

Dsesav, a Vadi és Sesar. végében Abrahám Izsák, Jákob első szállása, legelők közepén, ma Umm-el-Dsesarnak nevezik, 15 órányira van dk. Ghazistól a Birnaba felé vezető úton. 24 kutat jeleznek környékén, nevezetesen a záporok alkalmával rohanó hegyi patakká átváltozó *Ghuzzih* vadiban. A hajdani *Beér-Saba* város az Es-Saba vadi gégéjénél, ma rom s pásztorkodó arabok hűselő helye: (kut). Itt kötött szerződést Ábrahám a filiszteusokkal; a birák idejében törvényszéke volt a városnak (I. Sam. 8, 2), itt halt menekülése alkalmával Illés próféta (I. Kir. 19, 5). Beér-saba és Hebron között a *Khalil* vadi (Hebron-völgye) 600 m. emelkedik. A völgy teli van helységek (Asver, Maladah) romjaival. (Guthe-Ebers: Palestina II. 140—190. l.)

2. Palesztina belsejében a Jarden nyugoti táján fontosabb helyiségek a következők:

Hebron, közel az é. sz. 30° köréhez, déli Judeában festőien fekszik. Guthe 10,000, Geike 17,000-re teszi lakóinak számát, kik különösen vizes tömlők és üvegkarikák (karpereczek) készítésében kitűnnek. A város negyedikre oszlik: Haret és Sek, Haret, Bab- és Savije, Haret- el Haram, Haret- el Muharetra. A mai város rendkívül kátyus, piszkos, kivált a zsidóklakta utcáiban. Legnagyobb mecsetje a Sek Ali Bakka mecsetje a hasonlónevű városrészben, a Haram-negyedben Ábrahám, Izsák és Sára sírja (Machpelah) fölött 4 minarettes mecsetet emeltek. A város régi bibliai neve Kirjath Arba, négy várost jelent (Bir. 1, 10) a miért már akkor négy részből állhatott. Középkori neve Kalil, v. i. jó barát, illetve Ábrahám barátunk városa, mert ott van eltemetve. Megvan az a kétfő is, Ábrahám és Olhniel-tava, melyről a Biblia emlékezik. Egyik a város felett, a másik alatta. Amaz 17 m. hosszú, 26 m. széles és 6¹/₂ m. mély. Folyton vízmerő lányokat és embereket látni körülöttük. Szőlőhegyei szint oly híresek ma, mint hajdanában. Még a lakósok káromkodása, e gyalázatos keleti szokás (1. Sam. 20, 30; 2. Sam. 3, 29), melyet Jézus ellenségein a szeretetével paralizált — sem pusztult el annyi idő óta. A városon kívül az oroszok klastromot építettek, mely előtt Ábrahám-tölgye áll. Itt jártak 1869. a porosz trónörökös, 1882. a walesi herceg.

A Hebrontól délre fekvő terület széles fokozatokban leszáll a Tih nevű sivatag felé. A vízzakadások mély árkokat vájtak e fokozatokba (Kusetein), számos barlangot (a remeték kedves menedékhelyei) fúrtak a hegyek oldalába, azokon kívül egy nagy félkörben haladó arzó a Vadi és Seba hasítja e feltérséges jellegű fokozatos vidéket, mely a Bibliában *Negeb* név alatt szerepel. Luther déli földnek fordította ezt, de eredetileg száraz, pusztá vidéket jelent, minő déli Judea általában s a Negeb tetői különösen, de az árkolásokban, dülőkben, legelőkbén sincsen hiány, ámbár ritkák a sziklakutak s kapolyák. E feltérség szélén van a gör. keletiek hite szerint *Jutta*, ker. sz. János születéshelye, továbbá *Kermel* falu; közepén *Esthemon* vagy *Szemua* (Zauna) kicsi falu, terméketlen völgyek közepette, itt tartózkodott a menekülő Dávid, a miért hálából zárdát kapott a helység. A patriárkák idejében Ábrahám, Izsák

és Jákob nyájai legeltek tetőin. Szennától Birsabán keresztül Egyiptomba vezet az út. *Debir*, a mai *Dhaherijeh*, Othniel történetének színhelye. Debirt Jozsua szerezte meg, de aztán elveszett, míg Otheniel vissza nem hódította a zsidóknak. Ennek jutalmául kapta Otheniel Kaleb király okos lányát Akszát, ki hozományát (kietlen, sziklák, térségek) csellel kibővítette. A lakadalmi menetben u. i. lebukott a számárról s az odasiető apja kiengesztelésképpen, forrásokban gazdagabb vidékkel toldotta meg hozományát. (Jozs. 10, 38; 11, 21; 12, 13.)

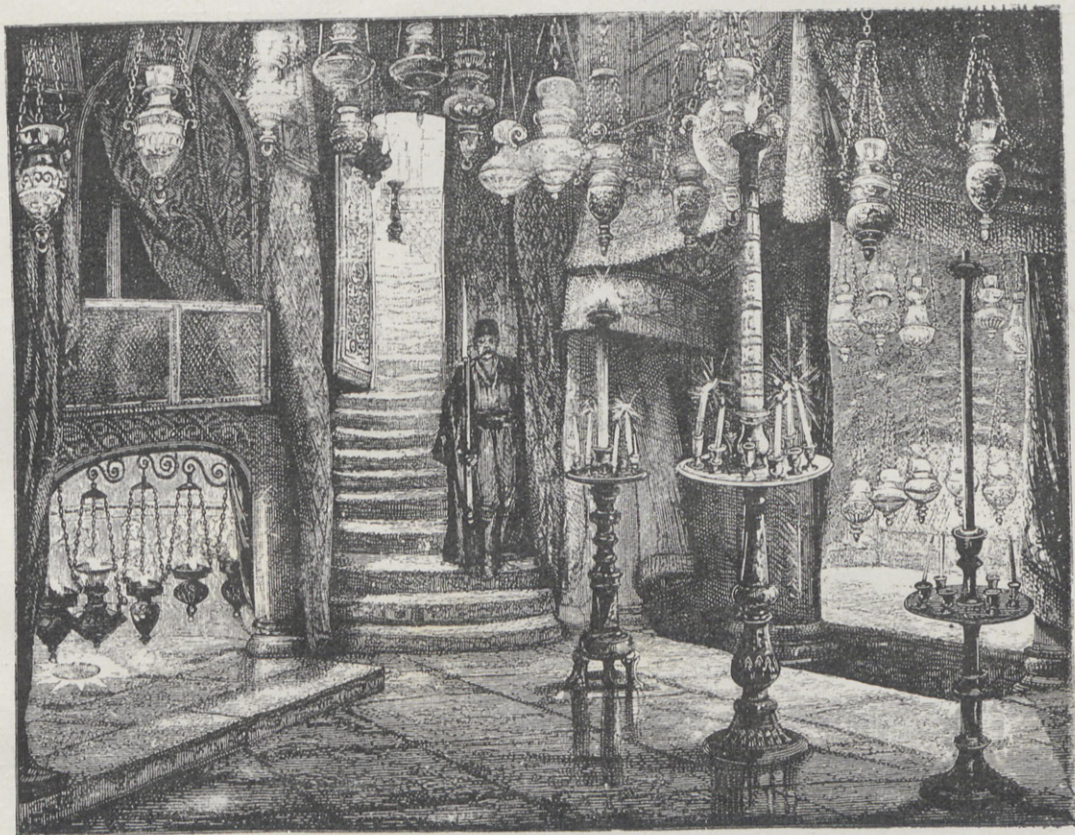
Hebrontól északra igen köves út viszen Dseduron át Jeruzsálem felé. Jobbra van *Thekva*, a hol Abrahám házát mutogatják. Ez 60 m. hosszú és 50 m. széles sarok-fal, lehetséges, hogy a város hajdani körfalának maradványa, de a másfélezer éves hagyomány Ábrahám házának mondja. Vidékén sok bojtosfarkú juh és kecske legel, miként Laban idejében.

El Disveh, a régi Beth Zur, hol a Makkabeusok diadalt nyertek. (Neh. 3, 16.) A Vadi *Urtas* felső szakaszában találjuk Salamon tavait. A völgynek csurgóját u. i. három fokozaton elrekesztették s így friss vízi tavakat csináltak. A felső tó 120 m. hosszú, 70 m. széles; a középső 140 m. hosszú és 50 m. széles, a legalsó 174 m. hosszú és 47 m. széles. Valószínűleg Salamon kertjeiből valók azok, mert a sz. irás szerint nyárilaka és kertjei voltak Jeruzsálem környékén. (Pred. 2, 4.) Vizüket régen Bethlehemén át a jeruzsálemi templom udvarába vezették; cementtel kitapasztott csatornáik máig meg vannak. A mai *Urtas* falu helyén valószínűleg Salamon *Etamja*, melyből Rehabeam Thekoával és Bethlehemmél együtt várdát (Várdafort, kiserősség) csinált (2 Kron. 11. 6) Északra tőle a Dsebel *Ferdin* (Feredin) paradicsomhegy domborul. Azon volt Heródes várkastélya; tetejéről gyönyörű a kilátás.

Bethlehem, a béke városa 8 km. Jeruzsálemtől, szőlőkkel és olajfákkal beültetett halmok közepette, 4000 lakossal. Lakói levantinok v. i. keresztseknek és középkori európai települők Szíriában és Palesztinában megmaradt ivadékai, továbbá keresztény arabok, kik gyöngyházzal kirakott kereszteteket, olvasókat, Madonna-képeket faragnak. Legnevezetesebb épülete a bizanti stílusú, Konstantin korából való 5 hajóju templom, mely a bethlehemi jászol fölött épült. Közöségesen születés-templomnak nevezik. Egyszerűségében megható a 46 oszlopon és 38 pilléren nyugvó templom. A vöröses mészkőből faragott oszlopok talpa négyszögű márványlap, feje korinthusi stílusú faragás, architravjuk a lehető legegyszerűbb. A pillérek 6 m. magasak, közöttük vannak a csúcsíves ablakok, melyeknek színes üvegjén bőven átszüremlik a fény. Az oldalhajók teteje lapos, a főhajónak gerendázata cyprusfából való, a falakat 1160-ból való mozaikképek díszítik. Egyik oldalhajóban a keresztelőmedence áll következő felirattal: «Isten előtt, a béke és a bűnök bocsánatáért, alapított azoktól, kiket Isten ösmer.» A keresztesvitézek igazi keresztény szerénységgel nevüket nem említették. A templom mellett 3 nagy klostrom van görög, örmény és latin szertartású barátok számára. Az utóbbi a ferenczrendieké, kiket a görögök

1873-ban ki akartak tuszkolni birtokukból. Templomukból lejárát vezet a bazilika keleti hajója alatt levő lámpákkal kivilágított barlangba, hol a Megváltó született. A barlang 12 m. hosszú, 4 m. széles, 3 m. magas. Keleti sarkában, a hol a napkeleti királyok üdvözölték a kisdedet, kis oltárt állítottak. A padozaton ezüst csillaggal meg van jelölve a hely, a melyen a barlang felett megálló csillag fénye beragyogott. Körülötte e körirat olvasható: «Hic de Virgine Maria Jesus Christus natus est». A zarándokok sírva borúlnak a csillag fölé s megilletődésükben össze-vissza csókolják a szent helyet.

A sarokban ma fezes török katona áll őrt, nehogy az 1873-iki jelenetek ismétlődjenek. A gör. keletiek u. i. egészen a maguk számára akarják a

SZÜLETÉS TEMPLOMA.

templomot a kápolnával együtt lefoglalni, miként ezt a sz. sír templomával Jeruzsálemben tették. A katolikusoknak csak imádkozni, de misézni nem szabad a bazilikában, s ez gyakran ismétlődő izetlenségekre ad alkalmat kath. és orosz görög zarándokok között. Mutogatják továbbá a sz. kápolna szomszédságában azt a barlangot is, melyben sz. Jeromos a Vulgatát lefordította s az egyházatyának üres sírját.

A barlangot sz. Justin Nablusban lakó martyr elbeszélése szerint 120 évvel Jézus halála és 130-al sz. János apostol halála után fedezték fel a K. u. 2. században. Hadrián császár 117—138. K. u. a sz. hely eltün-

tetése végett ligetet ültetett a sziklaüreg körül s a ligetet Adonis-nak szánta volt mert tudta, mennyire utálják a keresztények a pedesastiával járó Adoniscultust. De alig mult el 20 év Hadrián halála után, a sz. hely újra a keresztényekké lett. Origines (185—253) a 3. század elejéről azt írja róla, hogy még a pogányok is elismerik ezt a helyet Jézus igazi születéshelyének. Ahhoz tehát kétség nem férhet, hogy a mai jászol-kápolna valóban a bethlehemi szikla-jászol átalakítása.

Mindjárt a város elején Dávid kutjára figyelmeztetik az embert, melyből Dávid minden áron inni kívánt (2. Ján. 23, 14). Ez egy 9 m. mély üreg, alján kőrakás között friss víz serked, mely valóban jó hüvös ital. A bethlehemi lányok ide járnak vízért. Kék vagy sávozott, hosszú, bő ujjú

DÁVID KUTJA.

szoknyát viselnek, mely a miseinghez hasonló; ezt derekukra megerősítik s felső részét tarka posztó-darabokkal kidíszítik. Fejükön homlokuk közepét eltakaró diadémát s fölötte 3 méter hosszú és másfél méter széles fátyolt viselnek, melybe tetszésük szerint burkolóznak, de arcukat le nem fátyolozzák. Fölsőnek hosszú, széles szájú ujjakkal ellátott blúzot vesznek. Az asszonyok a fátyolt feztetejébe kötik s a kantát balvállukra, gyermeküket jobb vállukra téve, indulnak vízért. A turisták sokat beszélnek szépségükről, annyi bizonyos, hogy e megkeresztelt

arab nép szemita jellege módosult s az európaihoz közeledett, tehát nekünk tetszetősebb.

Bel Sahur, kis falu, melynek lakói máig bárányokat legeltetnek. Óseiknek adta hírül az angyal a Megváltó születését.

Mar Saba, vadságos vidéken Bethlehemtől északkeletre, számos remetelakkal. A hegy oldalára épített klostrot ma gör. kel. kalugyerek lakják. Szigorú tekintetű, a világról lemondott alakok, kik a napnak legnagyobb részét az officium elvégzésével töltik ki. A mit *Baedecker* és *Ebers-Guthe* róluk híresztelnek, mesebeszéd. Sem nem csalódott, a világra unt, meghasonlott emberek, sem nem bünhődő orosz heretikusok. Önként állottak be kalugyernek; követik Sabas példáját, megvendégelik az idegeneket s jól érzik magukat az oroszok által különben is jól dotált klostromban.

Riha (Er Riha, Jericho) a hasonló nevű termékeny rónán, melyen kellő megműveltetés mellett megint oly tájék lehetne, mint az ó-korban, nevezetesen Józua, a birák és Makkabeusok idejében. Pálmák, sycomorok, gyapot termett itt hajdanában. Jerichot a sz. írás a pálmák városának nevezi, ma tunya és erkölcstelen népe legfeljebb kukoriczát, kölest vet, itt-ott uborkát, dinnyét, dohányt termel. A hajdani rózsatöveket (Szir. 27, 18) úgy elhanyagolták, mint a pálma- és fügekerteket. A paloták helyett ma rözszével, kukoriczszárral fedett viskók kuczorognak.

Atab hihetőleg a régi Etam (?), Bethlehemtől 8 km. sziklás vidéken, melynek egyik barlangjában Sámson tartózkodott. *Khamaza* 6 km. az előbbtől, romjában *Conder* tudós a régi Emauszt keresi, mert valóban 60 km. «útnyira» van Jeruzsálemtől (Luk. 24, 13), 6 km. Bethlehemtől. *Kiriath Jearin* helyét vélik találni egy szikla-laposságon. Itt őrizte Dávid a frigszekerényt (I. Sam. 7, 1). *Izavijeh* kis falu, úgy látszik, Jézus Jeruzsálembé menet gyakran pihenőt tartott benne. Némelyek *Nob*-bal azonosítják (Jez. IV. 22). *Anathoth* Jeremiás születéshelye 678 m. magas hegyen, most falu. A romok középkori épületek maradványai. A közelében levő *Tell el Ful* (840 m.) hegyet Benjamin *Gibea*-jának tartják (Sám. 13, 2). Oldalt tőle *Beit Hannina* a régi *Mizba* a Nebi Samvil hegy tövében. Tetején mecset áll, mely valószínűleg keresztény templom romja, mert Sámuel sírját itt keresi Conder. A pompás kilátással bíró hegy nagy szerepet játszott a zsidók történetében (Bir. 21, 1, 3, 5; Sam. 7, 5—13, Jer. 40, 6). *Ed Dsib* a régi *Gibeon*. Józua, Dávid és Salamon történetében említett helység. Hajdani lakói amoriták voltak.

Bethel köves vidéken, hegy tetején, máig nyomorult falu, hol valóban nem kap az ember valamire való szállást, hanem követ kell tennünk fejünk alá, miként Jákob tette itt jártában.

Selun, Selim (Silo) az Audsel egyik mellékvizénél szintén a Birák idejéből emlékezetes (21, 19).

Nablus (Neapolis), nagy Sichem, csinos város k—ny. felé haladó utcákkal, számos mecsettel és minarettel. A keresztényeknek csak néhány éve szabad a városban letelepedniök, a középkorban azonban keresztény város lehetett, mert egyik mecset Sz. János templomából való. Lakói ma olajat ütnek és szappant főznek, de megható önzetlenségből nem maguk, hanem haremek számára. Közelében a Garizim-hegy emeli föl sziklafejét, szemben vele az Ébal fügefákkal beültetett fokozatai láthatók. Nablusban élnek a szamaritánok maradékai, kik sokszor hittérítőket kérnek az angol misszió-társaságtól, de csak olyanokat, a kik nekik Mózes 5 könyvét megmagyarázzák. A város festőien és földrajzilag igen kedvezően fekszik 570 m. magasban, a Földközi tenger és a Jordán vízvázlatján. Ezért 20,000 lakosa Jeruzsálemmel, Damaszkuszsal és a Földközi tenger mellékével kereskedést folytat. A Garizim-hegy aljában mutogatják *Jakab kutját*, melynél Jezus a szamaritán-nővel találkozott. A lány Sikárból (ma Askar) jött; a kut maig 25 m. mély, vízállása

2—3 m. A sz. írás minden szava igaz tehát. A kútat, úgy látszik, a leszürenező esővíz táplálja (bir), azért csodálkozott a leány, midőn Jézus eleven v. i. forrás vizet ígért neki. A középkorban kápolnát emeltek melléje, mely most romban hever. Magát a kútat nagy kőlappal beföldték. Két km. északra mecset található, aljában József sírjával, mely a zsidók, keresztények és mozlimoktól sűrűn látogatott kegyelemhelye. A sírhely fügefásor végén a mecset udvarában kőfallal van elkerítve. Egyik sarkában füstös oszlopot láthatni. Itt égetik el a zsidók a Józsefnek hozott emléktárgyakat. Két órányira Sichemtől a régi *Samaria* város romjai megtekintésre méltók, különösen Sz. János templomának romja a középkori építés sok részletét őrizte meg számunkra. Nagy Heródes a császár tiszteletére elnevezte *Sebastie*-nek v. i. Augusztának. Ma fellahok rongyos faluja dísztelenkedik romjain. (*Gulhe-Ebers* i. m. I. 268. l.).

Tovább északra van *Sanur* és *Dseba*. Az első megerősített hely a hasonló nevű hegyen. A közel *Kabatijeh* faluban adták el Józsefet testvérei. *Dsenin* a régi Gannin az Ezdrelon sík fejeánél, mely síkon III. Thotmesz, II. Ramzes és I. Napoleon csatákat vívtak. A városnak 3000 lakója kertészkedéssel, meg háziiparral foglalatoskodik. Tőle északra *Zerin* a régi Jesreel, hol Saul a filiszteusokkal szemben csatát veszített. A közelében álló Dsebel Dahi (azaz tájékoztató-kalauz) 515 m. bazalt-kup. Alatta *Sunem*, odább *Endor* a filiszteusok történetében említett helyek. A Dsebel Dohi vagy kis Hermon dny. végében van *Nain*, hol Jézus az özvegy fiát feltámasztotta.

Nazirah (Nazareth) kedves fekvésű városka 7000 lakossal, kik közül 3000 gör. keleti, 2500 róm. kath., 1825 mozlim és 212 protestáns. Zsidót nem türnek a városban. A XVIII. század elején jelentéktelen mozlim-falu volt, de levantinok (nyugoti települők) és görögök beköltözése által annyira gyarapodott, hogy a mozlimek a város dny. végébe a külső kertek szomszédságába szorultak. A lombos halmokkal (füge-, gránát- s olajfa-kertekkel) körülvett város keskeny utczáiban elég takaros házak láthatók; a keresztények házai ablakosak, a bazárok utczája tágas, sőt kövezett. A lakosok is tisztábbak, a gyermekek sem oly szurtosak, mint Palesztinában általában. A mozlin nőket a fátyol különbözteti meg a keresztény nőktől, kik hosszú, leomló haját és tarka kendőt hordanak. A bethlehemi nők arcuk körül pénzdarabokat viselnek, a nazarethiek csak két selyemzsinórt. Azokból a pénzdarabokból veszhették el egyet az a bibliai nő, kiről Lukács (15, 8) ír. Feltűnő, hogy keblüket lánykorukban nagy szemérmetességgel betakarják, de mint asszonyok nem sok gondot fordítanak reá, a mi talán onnan van, hogy sokáig (2 évig) szoptatják gyermekeiket. A turisták rendszeren el vannak ragadtatva a nazaretti nők kellemétől, de phlegmatikus utazók mint pl. Keppler, semmi különöst nem találnak rajtuk.

A város emlékszerű épületei közül említendő a ferenczrendiek klastroma és a Szűz Mária háza felett barokk stylben épült csinos templomuk, melynek oldalán e felirat áll: «Hic verbum caro factum est.» Egyik oszlopa, mely alatt

NAZARETH.

forrás fakad, jelöli azt a helyet, hol a bold. Szűz bájos zavarral rebegette a hírt hozó angyalnak a *legyen* szót. Barbár mozlimek kiásták oldalát, mert aranyat kerestek benne, a forrást pedig a főoltár mögé vezették. Egy másik kápolnát a bold. Szűznek szikla-kamarájából csináltak. Szokásos u. i. Palesztinában, hogy a házakat a hegyoldalba építik s a hegy belsejét szobának kitágítják. Ilyen szegényes kis házikóban élhetett a sz. család. Mutogatják továbbá sz. József műhelyét, hová a ferenczrendiek kápolnát építettek. A házat 1750. sikerült egy mozlimtól kisajátítaniok. Hogy a ferenczrendiek sejtelve alapos volt, bizonyítja egy apsisnak fölfedezése, mely Konstantin idejéből

A BOLD. SZÜZ KUTJA.

való templomhoz tartozott. Megemlítenéd a zsinagóga, hol Jézus az írástudókkal vitatkozott; a hely, hol az Üdvözítő feltámadása alkalmával tanítványainak megjelent; a szikla, honnan a zsidók Jézust ledobni akarták abbeli kijelentése miatt, hogy «senki sem lehet próféta hazájában». Végre megnevezendő a bold. Szűz kutja, hol dúsan csörgő forrás van bolthajtásos izezet alatt. Itt látni a fekete szemű, karcsú testalkatú, méltósággal lépkedő nazarethi lányokat kőkorsóikkal vállukon, kik az angol turistáknak annyira tetszenek. Széles, a csuklókön bekötött piros bugyogóban járnak, melyre bőűjű kék köntöst huznak. «Szép viselet, — mondja *Keppler*, — ha a színpompát a piszok patinája tönkre

nem tenné! Kiváló kellemes, rugalmas járásuk, egyenes, délczeg magatartásuk s az az ügyességük, hogy a megtöltött amphorát ferdén tartják egyensúlyban fejükön.» Nazarethben a keresztény lakosoknak 7 klastroma, 3 kórháza és 12 iskolája van.

Három óra járásnyira Nazarethtől 562 m.-re emelkedik a kopasz hátú, lapostetejű Taborhegy, melynek tövében ferenczrendi emeletes klastrom áll. Az út a hegy lábáig igen kellemes. Terebinthiák, olajfák, szil- és granátfák, mandula, cserjék, ibolyák, vad-uborkák, vad-rezedák, anemonák, kardos-levelű liliumok s más mezei virágok között vezet utunk. A hegy teteje széles, közepe felé lemélyedő laposság, melynek északi táján 10 m. magas kápolna épült orosz zarándokok számára s egy kis ház néhány kalugyer s a vendégek számára. A ferenczrendi klastromát alantabb építették.

Tell Dsefat régen Jotapala vára, melyet József, a történetíró, Vespasian ellen védelmezett. Félóránnyira tőle *Kana* falu 150 lakossal, hol a János apostól által leirt mennyegző történt. *El Tuddsar* a damaszkuszi út mentén, vásárokkal. *Hattin* falu a hasonlónevű hegy tövében, hol Jézus állítólag a hegyi beszédet tartotta. A mészhegy tetején bazalt kúpok, ú. n. Hattin-szarvak meredeznek. Alattuk tágas lanka terül el, hol több ezer ember elférhet. A hegy teli van gyönyörű mezei virágokkal, vad flox-szal, fehér és piros anemonekkel, sárga libatoppal, kék jáczinttal, vad repczével és kisebb-nagyobb pázsitos bokros helyekkel.

Tabarije (Tiberias) a Genezareth tavának nyugoti részében 3400 lakossal, kik között 2200 zsidó. A hajdan elkerült város ma zsidó város lett. Utczái keskeny sikátorok, házaik egyszerűek, de belsejük türhetően takaros. Minduntalan romokba, földült oszlopféjekbe botlik az ember, mert e várost Herodes Antipas, ker. sz. János gyilkosa, építette. Jeruzsálem bukása után ide huzódtak az írástudók és itt csinálták meg a *misnát*, meg 200 K. u. a jeruzsálemi talmudot. A 4. s 5. században a zsidó tudományosság menedékhelye volt. Maimonidesz, Jakhanan ben Sokkai, Akiba rabbiknak és talmudistáknak sírját most is nagy kegyelettel őrzik. Az arabok ma a várost a bolhák székvárosának csufolják, pedig Herodes Antipas (20—27. K. u.) előtti Tiberias szintén római és görög oszlopokkal és diszítésekkel ékesített város volt, Jézus azonban sohasem fordult meg zsinagógájában. Sz. János egyetlen egyszer említi, ámbár a Tiberiasz tava kétszer fordul elő a sz. Írásban. A mai zefardim és aszkinaczim zsidóságát többnyire európai rokonaik segítik. Érdekes, hogy imádság közben mimikáival illusztrálják az olvasott szöveget. Ha trombitáról van szó, trombitálnak; ha szélzugásról van szó, mozognak; ha felkiáltásról, kurjantanak a farizeusok e jeles csemetéi. A város nyáron fullasztóan meleg. Növényzet tropikus. Földrengések gyakran látogatják (Amos 1, 1 Zak. 14, 4, 5) s a szomszédos *Hammát* nevű 66⁰-ú hévvíz is a Ghor lassú zökkenésével, a rétegek surolásának, ereszkedésének s a vele járó földingásnak eredménye.

A körteformájú Genezarethi tó maig kies tóvidéke Palesztinának. Hossza 19 km., szélessége 11 km. Vize Geikie szerint iható, mások szerint iszapizü. Valószínű, hogy áradáskor és esőzés után ihatatlan, máskor megtisztul és élvezhető. Jézus idejében élénk forgalma volt a tónak, száz meg száz halászbárka szelte kék hullámain. *Kapernaum* (nem tudni, hol volt?) Betzaida és Tarichos-nak (ma *Kerak*) lakói halászok meg kereskedők voltak. Az utóbbi város még a történetiró Flavius József idejében is 250 bárkát tartott.

Magdalu a genezarethi rónaság déli sarkában. Itt született Mária Magdolna, kit az Ur zülöttségéből nemesebb életmódhoz szoktatott. *Khan Minje* szintén a genezarethi rónán s ezt tartják a régi Kafernaum helyének, Wilson a tó nyugati partján levő *Tell Hom-ot* nézi annak. *Umm Keis* a római Gadasa a tótól 10 km. délkeletre, két római színház romjával. Itt gyógyította meg Jézus (mások szerint *Kherza* faluban) az ördöngös beteget. Márk és Lukács evangelisták u. i. Gadasa, Máté meg Gergesa községét említi a csudatételnél. *Ain Tabisa* a régi Bethzaida helyén a Jordánnak a tóba ömlése előtt való tájékan. Forrásai malmot hajtának. *Kerazeh* (Chorazim) felszaggatott bazaltos vidéken. Rombadőlését megjósolta Máthé (Math. 11, 19). Bozótjában, mint hajdan, sok a vadkan.

Kerazeh fölött északra Kan Juszuftól 7 km.-nyire van. *Szafed* 10,000 lakósu jól épített város. Az utczába kertek, szőlők, olaj- és fügefaberkek nyulnak, fölöttük vár emelkedik, melyet Fulko 1140-ben épített. Lakói között angol térítők szerint 3000 mozlim, 1500 zsidó és 50 keresztény; francia forrás szerint 6000 mozlim, 7000 zsidó és 150 keresztény. A zsidók szőlőt és földet művelnek Rothschild Edmund bőkezűségéből (egész Palesztinában 35,000 hold van zsidók kezelése alatt) de nagyobbbrészt könyörületes adományokon élőködnek. Geikie szerint fanatizmusban és a biblia betüserinti követésében még a farizeusokon is túltesznek. Többnejűségben élnek, szombaton még az orrukat sem fujják ki, mert ez szolgálai munka; zsebkendőt nem viselnek, mert ez teherszállítás, sem vastagtalpu cipőt fel nem huznak, mivelhogy az efféle saruban való járás cséplés számába megy. Akaratlanul emlékeztetnek a Jézus korabeli farizeusokra és tudós rabbikra, kik azon tanakodtak, lehet-e sabseszkor gyógyítani, rántottát enni? (*Geikie* i. m. 819.)

Félórára Rafedből *Merom* falu Hikel rabbi sírjával. *Dsis* közel az előbbihez, a régi Giscala, *Jorun* régi keresztény templom nagyszerű romjaival.

A Merom vagy el *Hule* tónak környékén: *Kedes*, a kanaiták hajdan híres városa, ma rom s néhány viskóból álló falucska. Mecset helyett az ilyen kis falvakban kis imaház (mokam) szokott lenni. A bibliai mokam szó helyet jelent. Gyakoriak e vidéken a szikla-körök, a kanaiták régi napkultusának maradványai. Ilyen van legközelebb *Hasboni* mellett. *Arun* falu magas hegy tövében, melyre a keresztések *Belfort* várát építették. Fölséges kilátás nyílik innen Palesztina északi tájaira.

Benijas (Caesarea Philippi) a Jordán folyó-tövében hajdan római város, ma ócska falu. Vára meglehetősen állapotban van. A Dsebel es Seik, vagyis *Hermon*, a honnan a Jordán csurgói serkedeznek, a tyrusiak előtt Sinon, az ammoritáknál Senir néven volt ismeretes. Mindkettő zászlót jelent, mert zászlóként magaslik ki Palesztina fölé. Mai neve a fehér, az őszhajú öreg hegy, mert állománya középkorbeli mész, teteje pedig az év egy részében havas.

A Hermon nyugoti ereszkedőjén a *Vadi ed Teim* (száraz völgy = aszó) aszója a *Drúzok* lakóhelye, kik különben nagyobb tömegben a Jordán keleti táján: a Hauran hegységben laknak.

3. A Jordán keleti tájain több a rom, mint a helység. E bazaltos vidéket tehát sűrűn lakták, ma azonban szegényes falvakká és elszórt sziklásokká törpültek a hajdankorbeli helységek. *Musmijeh*, *Saka*, *Sabah* romokban hevernek, *Kanavat*, *Szvejdeh* romok közé rejtett fellah-falvak. A vidék legnagyobb városa *Es Salt*, állítólag 10,000 lakóssal az é. sz. 32°-hoz közel, a keleti feltérség Belka szakaszán az Osa hegytől délre, a zsidóknál Ramoth-Galaad volt a neve. Stratégiai pont, azért török őrség tartja megszállva. *Rabbad* a régi Rabbath Ammon kis megerősített hely, lakói földművelők és állattenyésztők. Délre *Hesban*, az ammoriták Hesbonja, a Kessen vadinak balparti Vadi Rome völgyében, *Ziza* a Kaseir vaditól délre. E vadinak tövénél *Masita* a Sassaniták korából való romokkal. Állítólag Chosroe állíttatta volna e fényes palotasort K. e. a VII. sz.-ban. A Kerak fennhátján közepén *Rabba* a moabiták hajdani fővárosa (Rabbath-Moab) régiségekben gazdagabb, mint az ammoniták említett Rabbath-ja. Többi között Mesa moabita királynak emlékoszlopán régi héber felirat olvasható, melynek nyelvjárása a phönikiéhez hasonlít. *Kerák* a hasonló nevű vadi fejeánél; a Bibliában Kir-Hareseth (dombi város) néven szerepel. Lakói bátor emberek. Szaladin szultánnal úgy dacoltak, mint 1840-ben Ibrahim egyiptomi pasával. (*Redus*: L'Asie antérieure 795. l.)

A Ghor-nak és Vadi Arabanak vízvázasztóján s a damaszkusz-egyiptomi karaván-út megálló helyén állott *Petra* (Selah), romjait *Burkhardt* utazó 1812-ben fődözte fel. Mint említettem, romjai nagyszerűségükben Baalbek és Palmyra romjaival versenyeznek, történeti multjának tehát szintén fényesnek kellett lennie. A *Hauran* hegységben említendő *Boorát* a rómaiak idejében Arábia fővárosa, mely különben Severus és Traján császároknak köszönte sok szép palotáját, vízvezetékét, színházát stb. A romok maig imponálóak, de zsvány beduinok settenkednek bennök, kikkel nem bir, vagy szándékosan nem akar a török kormány összegabalyodni. *Ledza* a hegység északnyugoti részében, rendkívül vadságos, hozzáférhetetlen bazalt-vidéken, hol csak a druzok birnak eligazodni. A beduin rablók persze néha ide is felmászhatnak s akkor odavan a druzok évi termései. A Hauran régi vár romjai között most druz seikek tanyáznak s a bükkös erdők tisztásaiban földet művelnek, néha pedig a Mekkába zarándokló karavánokat szabadítják meg fölös podgyászuktól.

A Jarmuk melletti *Mezarit* a karavánok főállomása. A Jarmuktól délre

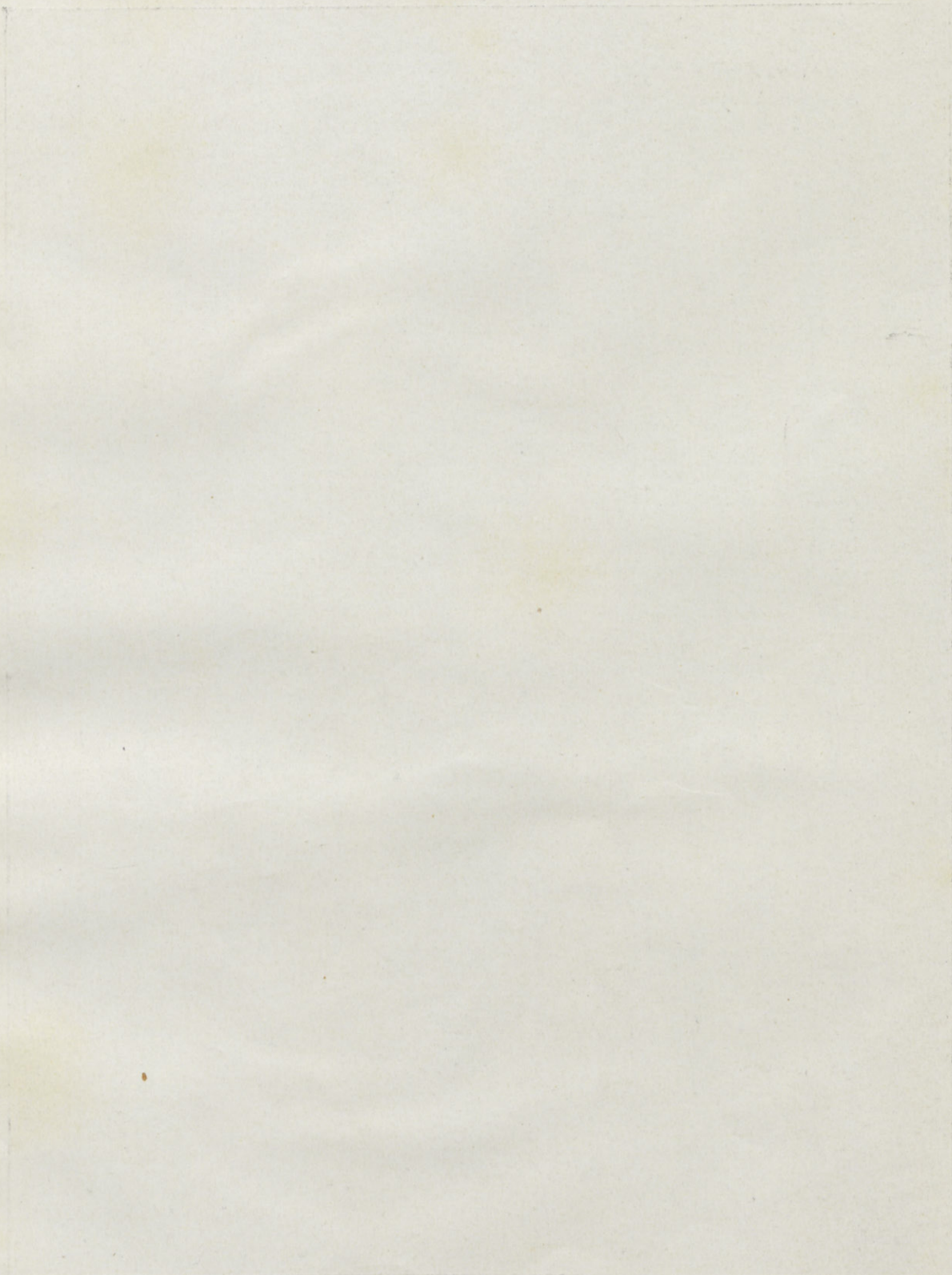
terül *Adslun* vagy *Gilead* vidéke, melyben gazdag rétek váltakoznak, pompás bükkösökkel, de falut keveset látni. Meg nem maradhatnak azok a csatangoló beduinoktól! Gilead földjét a Jabbok vize választja el a Jordán mellékének keleti tájától. Ez is füvellő rétségek- és bükkligetektől parkszerűen tagolt, de vajmi gyéren lakott terület, hova újabb időben néhány száz cserkesz-családnak adott helyet a kormány, mert Palesztinának a tengerhez, Egyiptomhoz közelebb eső *nyugoti* (nem keleti) tája volt minden időben a történelmileg és forgalmilag szereplő országrésze.

Palesztinához nem tartozik, de a Bibliában gyakran emlegetett város *Damaszkusz*, a mai *Es Sam*, melyet kiegészítésül csak azért hozunk föl, mert történelme többszörösen belevág a zsidóság történelmébe.

Damaszkusz arabul Dimiszk es Sam, által — egyenesben az Anti-Libant a Hermonától elválasztó résznek és átjárónak, az Anti-Liban tövéből kitörő Barada vize mentén épült. A hol e folyó a rónaságba szürenekzik, kerteket, ligeteket (Gutha) fakaszt s e kertek koszorújában fekszik a kelet gyöngye, a szépség nyakéke, a paradicsom virága, a sivatag szeme, az isteni pávák kertje, a világ orczájának anyajegye, a vastövisű rózsza, az Oriens szemefénye — *Damaszkusz*, miként a keletiek hasonlatos nyelve az oázis-várost feldicséri.

A világ legrégebb városainak egyike, egykorú Ábrahámmal. A karnaki feliratokon III. Totmesz birtokainak listáján Damaszkusz is olvasható, tehát 37 századdal azelőtt az egyiptomi világhódító büszkén emlegeti hódításai sorában. Memphis, Ninive, Babylon elpusztultak, Damaszkusz a régi helyén áll. 635-ben elfoglalták az arabok s az Ummejadi kalifák 100 éves uralkodása alatt érte el a legnagyobb virágzását. A kereszties vitézek nem bírtak vele. 1406-ban feldúlta Timur Lenk mongol khán s 30,000 lakóját lemészárolta. 1507-ben a törökök kezére került, kik 380 esztendeje birják.

A zsidók Dávid idejében keltek birokra Damaszkuszsal és Dávid adófizetővé tette a keleti és nyugati kereskedelmet kezében tartó várost. De már Salomon alatt elveszett a szerzemény és Rezon király arámi királyságot alapított benne. Ez a királyság többször kötött bele Judába s hol egyik, hol a másik maradt győztesnek (Kir. I. 15, 17—22). A szireket csak a Jehu családjából való királyok, nevezetesen II. Jeroboam bírta levetni s a várost újra elfoglalni (Kir. 2, 14, 28). De uralmuk nem tartott soká. A bátor Ahaz már Tiglath Pilezar asszir király szövetségét kereste, hogy Damaszkuszsal szemben megállhasson. K. e. 100-ban egy arab seik kerítette hatalmába, 64-ben pedig Pompejus szerezte meg Rómának. Mindamellett zsidó lakossága mindig volt a városnak, sőt Jézus idejében több zsinagógája és iskolája. Az új tan a damaszkuszi iskola falai közé is eljutott és Saul, a fiatal farizeus, az áttért zsidók végett ment a városba, hogy azokat megkötözve Jeruzsálembe hozza. Miként lett az üldözöböl buzgó keresztény Saulból Paulus — mindenki tudja.

1870

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

Michel' Angelo falfestménye a Vatican Sixtus-kápolnájában.

(Eredeti fénykép után.)

Az utolsó ítélet.

Nagy kora daczára nincs sem műemléke, sem emlékszerű épülete, a poros, sáros városnak. Legnagyobb épülete várkastélyszerű mecsete, hová idegent be nem eresztenek; többi épülete vályogból vagy vertföldből (patics) készült. Alig van 500 kőháza a főutczákon, a mellékutczák házai össze-viszsa hányt viskók. Legnevezetesebb utczája a Bab es Serki, vagyis a nyugati kaputól a keleti Bab el Jahia, azaz János kapujáig vezető Szuk el Djamak sugárút, melyről már az ó-szövetségben s az apostolok cselekedeteiben (9, 11) van szó. Ez a forgalomnak főere. Egy másik nagy útja déli külvárosában a Meidanban huzódik Mekka felé. Ez a zarándoklás idejében hemzseg a karavánoktól és utasoktól. A városrészeket éjjelre elzárt kapuk különítik el egymástól. Az északit el Amsának, a délit Meidanak nevezik. A zsidóknak és keresztényeknek a Barada két partján elterülő városrészei szintén el vannak kü-

SZUK EL DAJMAK SUGÁRUT.

lönítve. A mozlimek városrészét és a Kafr Szuszeh negyedét szintén a Barada vize választja el egymástól, mely különben az egész várost hosszában keresztül folyja és vizének nagy részét a kerteket tápláló 70 csatornába szolgáltatja.

E Sam szívében az Omimejidák nagy mecsetje áll, régi pogány templom helyén, melyből Arcadius császár (395—404) ker. sz. János tiszteletére keresztény templomot csinált. Kryptájában állítólag Zakariás tetemét és ker. sz. János fejét őrzik. Az arabok 635—760-ban megfelezték a templomot, de Valid kalifa kigerkette belőle a keresztényeket és darabokra zúzta a főoltárt. «A mozlimek ujjongtak, a keresztények sirtak» írja *Makkady*, ez esemény megírója. Azután új formát adtak a templomnak 500 m. hosszú és 150 m. széles három hajóból álló épületet alkottak, melynek aranylevelű szőlővel befuttatott márványoszlopai a templomnak a teve-púphoz hasonló kupolája alatt «egész erdőt» képeztek. 1401-ben Timur Lenk feldulta az épületet és 30,000 odamenekülő mozlimet megégettett benne. Mai bazilika alakját egy egyptomi szultánnak köszöni. Belső tere 130 méter hosszú és 38 m. széles; három hajóját arab ívezettel összekapcsolt karcsú oszlopok határolják és egy harántékos transsept 8 óriási pillérével tartják a nyolczszögletes tamburral koronázott Kesely-kupolát (Kubet en Nizr); így nevezve, mert a város ingyen tisztogatói a döghusra összeseregülő keselyük reá szoktak telepedni. A templom udvarán Szaladin zultán sírját találjuk. Három minarettje különböző időből való. E minarették stíljét utánozták, a velencei sz. Márk templom campanile-inél, a cremonai Torazzonál és a sevillai Firalánál. A mecsetbe való belépést megengedik ugyan európainak jó borra valóért, de nem szívesen teszik. «Szuró pillantásokkal kíséri a sok mozlim sekrestyés minden lépésünket. Meglátszik rajtuk, nincs inyükre, hogy gyaúr létünkre megszegezte jelenlétünkkel a sz. mecsetet, a mint általában az arab-mozlim világ érzi, hogy ideje lejárt s itt is leghatalmasabb versenytársa: a kereszténység.» (*Keppler* 1. m. 393. l.) A hanyatlást szemmel láthatóvá teszi hajdan virágzó iparának satnyulása. «Két megfigyelést önként tesz az európai Damaszkuszban. Az egyik az, hogy a lakatosmunkák, arany- s rézművesek, fegyvergyártók készítményei elvesztették hajdani finomságukat és technikailag ügyetlen, csín és ízlés nélkül elkövetett kontárszkodások; legfeljebb a csinosan hímzett nyeregtakarók és a férfiak készítette selyem-varrottas ingerli még az európainak szemét meg tárczáját. A másik megfigyelés, hogy Európa áruival mindenütt diadalmasan hódít és kiszorítja a helyi gyártmányokat. Hiszen még a híres damaszkuszi pengék és török fezek is európai gyárakból valók.» Ma Damaszkusz különösen a Mekkából hozott áruk továbbításának s a haremek pipere-készletének szállítója keleten. Gyöngyház-műveit, illetszereit, szappanját, czukorsüteményét és gyümölcs-conservét mindenütt jól fizetik.

A főmecseten kívül van Damaszkuszban még vagy 100 mecset; közülök 71 medressével, vagyis mozlim iskolával bír; van továbbá 5 keresztény

temploma, 3 kath. klastroma, egy protestáns árvaháza kápolnával és 8 zsinagógája. A legrégebb zsinagóga állítólag Illés próféta sirja fölött épült. Mutoztatják továbbá künt a Guthán (külső kertek) azt a helyet is, hol Ábrahám háza állott, Ábel vére folyt s a vörös földet, melyből Isten Ádámot teremtette.

A város lakossága 160,000; köztük 125,000 szunnita mozlim, 4000 metuali (fanatikus mozlim felekezet), 7000 görögkeleti, ugyanannyi görög katolikus, 5000 sziriai kath. egyéb katolikus 6000, zsidó meg 8000. A keresztények tehát még ma is meghaladják a 30,000-et s növekvőben vannak. Gyűlölségből a mozlímek mai napig lődöznek a keresztények sírjaira. 1860-ban ugyanis Szalahije városában a fanatikus mozlímek 12,000 keresztényt levágtak, 12 templomot meg 800 házat lerontottak a keresztények negyedében. A török kormány mú-haragot színlelt, de alattomban örült a mészárlásnak, mert 1840 óta napirenden van birodalmában a keresztények legyilkolása, hol itt, hol ott s a kormány politikai eszközt lát benne a mozlim fanatizmus ébrentartására s a keresztények megfélemlítésére, nehogy azok túlságosan elszaporodjanak országaiban. A keresztény eszme tehát mai napig viaskodik a hitetlenséggel, a gyűlölködő fajszeretettel Kelet országaiban!

Palesztina jövője.

A szent föld ma a mozlímek kezében tespedésben, természeti gazdagsága pusztulóban van. Sehol a világon török közigazgatás még jót nem teremtett s egy lépéssel sem vitte előbbre alávetett népeit. Palesztinával sincsen különben. A mozlímek tunyasága, nembánomsága alatt pusztulnak a művelődésnek, művészetnek és a magára hagyott természetnek összes kincsei.

Palesztina nem oly szegény, hogy nem lehetne jólétet teremteni völgyeiben, tetőin. Ha a zsidók, a rómaiak idejében lehettek virágzó városai forgalmas útjai — miért nem lehetséges az manap? A felelet igen egyszerű: Nem elég erős még a kereszténység.

Mert sem a mozlimség békőiban sínylő tellah, sem a fanatizmusából egy csipetnyit nem engedő zsidó nem csinál Palesztinából virágzó szabad, művelt országot bármint deklamáltak 1897-ben a Sionzsidók berni konresszusokon. Nem a mozlim, mert ahol a fatalizmusz és haremi élet a társadalmi szervezkedés alapja, ott haladásvágyról, munkaszeretetről és társadalmi morálról nem lehet szó. A zsidók a városokba tolonganak; a földművelésre csak kénytelen-kelletlen fanyalódnak és szivesebben élőködnek európai rokonaik alamizsnáján, mint kemény munkából. Separatizmuszok miatt annyira gyűlölteket Keleten, hogy politikai befolyásuk visszaszerzéséről Jézus jövendölése szerint le kell tenni örökre. Egyedül a keresztény arabok s a keresztény települők képviselik

itt a haladást, a munkát. Francia és német beköltözők mutatják, miként kell a földből aranyat kicsalni. A hol a zsilipekkel elrekesztett völgyekben megtarthatják a televényt, kitisztítják a betemetett cisternákat, felújítják az öntöző csatornákat — ott paradicsomok keletkeznek. A városokban szintén a keresztény iskolák terjesztői az új szellemnek, a szeretet és munkálkodás evangéliumának. Egészen közömbös aztán az emberiségre és Palesztinára nézve, valjon az orthodox Oroszország, vagy a kath. Franciaország hatalma alá kerül a kereszténynyé lett Palesztina — mindkét esetben az Evangélium nyer vele. Annyi tény, hogy Oroszország a szent helyek birtokában: pénzével, hitbuzgóságával és politikai hatalmával a legtöbbet tehet a török gazdálkodás megszüntetésére s a mozlimség megtörlésére, de az is kétségtelen tény, hogy a katholicizmusz hittérítési buzgalmában és sikereiben minden egyéb vallási denominatio elé vág. Különösen a ferenczrendieknek nagy az érdemök e téren.

A protestantismus rationalismusát be nem veszi a keleti népek vallásos érzülete, azért kevesebb sikerrel számolnak be a német, angol misszió társaságok, de a protestánsokat is ugyanegy eszme vezérli s lelkesíti munkájukban: kiragadni a szent földet a mozlimség kezéből s meggyökereztetni végleg a kereszténységet szülőföldjén.

Szóval, a Nyugat és Kelet, a kereszténység és hihetatlenség össze fogja mérni erejét Palesztinában is. Alig lehet kétség az iránt, melyikök lesz a győztes? Keresztény pénzen épült ki a vasut Dsaffából Jeruzsalemig. Keresztények tervezik és meg is csinálják a beiruti vasutat Hauráun át Damaszkuszba. A sziriai Beirut ma az az archimedesi pont, melyből ki lehet emelni a törököt nyergéből, századok óta bitorolt hatalmából. A keresztények befolyása ott akkora, hogy európai városnak tetszik Beirut, nem ázsiaiának, s Jeruzsálem, Bethlehem, Nazareth keresztény községei nyomon követik, engedelmességek utasításainak s «előkészítik az Ur útján». Keresztény befolyás kényszerítette a törököt, hogy Jezusálemnek, Libanonnak helyi autonomiát adott, elvégre keresztény fegyverek fogják bizonyára egykoron politikai lemondásra birni, de a hittérítők előbb szellemi fegyverekkel s a charitativ eszközökkel nyerik meg a népet a nyugoti keresztény eszméknek.

Palesztinának ezek után csakis a kereszténységben s a keresztény népek által lehet jövője. A középkor keresztény buzgalma kereszties hadjárataival csodákat művelt felvirágoztatása körül, a mint alkalmunk volt erre többszörösen utalni. Ma romokban hevernek a keresztiesek által épített bazilikák, dómok és városok, de jönni fog, mert jönni kell egy új kornak, a mely újra felveszi az elejtett fonalat és kereszténynyé teszi Palesztinát. Ez a legmagasztosabb *keleti kérdés!*

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR

Lelt.

2375-1957

